

FETH ALİ ŞAH KAÇAR'IN ÇAĞATAY TÜRĖÇESİYLE YAZILMIŞ BİR YARLIĞI ÜZERİNE

Namiq MUSALI*

Öz

Gaznelilerden Kaçarlara kadar yaklaşık bin yıl boyunca İran'ı yönetmiş olan Türk hanedanlarının iktidarı döneminde Farsçanın yanı sıra Türkçenin de devlet dili seviyesinde kullanıldığı iyi bilinen bir gerçektir. Bu süre zarfında Türkçe, İran'da sarayın ve ordunun konuşma dili olmanın yanı sıra zaman zaman resmî yazı dili olarak da işlev görmüştür. Özellikle de Safeviler döneminden kalma çok sayıda Türkçe belge günümüze ulaşmıştır. Araştırmalarımız sırasında bulduğumuz Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle yazılmış olan bir fermanı Kaçarlar devrinde de Türkçenin resmî yazı dili olarak kısmen kullanılmaya devam ettiğini kanıtlayacak niteliktedir. 1221 yılı Şevval ayına (12.12.1806 - 09.01.1807) ait bu yarlık, adı geçen şahın önemli münşilerinden olan Mirza Muhammed Razî Tebrizî tarafından kaleme alınmış olup, devlet adamı Mirza Muhammed Şefi Bendpeyî'nin sadrazam makamına atanmasıyla ilgilidir. Belgenin elyazması Tahran'daki İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'nde 1453/15 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Makale kapsamında söz konusu belgenin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesine çevirisi gerçekleştirilmiş, tarihî bir kaynak olarak incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, İran, Kaçarlar, Muhammed Şefi Bendpeyî, Muhammed Razî Tebrizî.

ON a DECREE of FATH ALI SHAH QAJAR WRITTEN in CHAGATAI TURKISH

Abstract

It is a well-known fact that, during the reign of Turkish dynasties, which ruled Iran for a period of about a thousand years from the Gaznavids to the Qajars, Turkish were also used as a state language besides Persian. In this epoch, in addition to becoming a spoken language in the palace and army in Iran, Turkish also functioned as an official written language from time to time. Particularly, many Turkish documents dated from the Safavid period have reached our time. During our research, we found the decree issued by Fath Ali Shah Qajar in the Chagatai Turkish language, which proves that, the Turkish language continued to be partially used for official purposes under the Qajar rule. This decree (*yarlık*) dated Shawwal 1221 A.H. (corresponding to 12.12.1806-09.01.1807) on appointment of statesman Mirza Muhammad Shafi Bendpei to the position of the Grand Vizier was written by Mirza Muhammad Razi Tabrizi, one of the important secretaries of Fath Ali Shah. A manuscript of this document is stored in the library of Iranian Islamic

* Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: namiq.musali@gmail.com, ORCID:0000-0003-1291-8380.

Consultative Assembly in Tehran under number 1453/15. The document was transcribed and translated into modern Turkish which is presented in the current article. Furthermore, it was studied and evaluated as a historical source.

Key Words: Turkish, Iran, Qajars, Muhammad Shafi Bendpei, Muhammad Razi Tabrizi.

GİRİŞ

Pehlevilerin, 1925 yılında iktidara geçtikten sonra Türk diline ve kültürüne karşı çok sert ve baskıcı bir politika izlemelerine karşın, İran'ı yüzyıllar boyunca yöneten Türkler, Fars dili ve kültürüne karşı aynı uygulamalarda bulunmamış, tam tersine Fars edebiyatı Türklerin hâkimiyeti döneminde hiç olmadığı kadar gelişme göstermiştir. İran medeniyetini himaye eden Türk yöneticiler kendi milli hüviyetlerinin de farkında olmuş, etnik kimliklerini unutmamış ve elbette ki kendi milli kültürlerine de kayıtsız kalmamışlardır. Bu sebepten söz konusu dönem içinde Farsçanın yanı sıra Türkçe de İran'ın devlet ve iktidar dili olmuş, hatta Farsçayı bile etkilemeyi başarmıştır. İran'da hüküm süren Türk devletlerinde Türkçe sadece yönetici ve askerî sınıfın mütedavil konuşma dili olarak kalmamış, bu dilde yazılmış zengin bir edebiyat meydana getirilmiş, hatta Türkçe yeri geldiğinde resmî evrak ve fermanların hazırlanması, uluslararası yazışmaların yürütülmesi amacıyla da aktif bir şekilde kullanılmıştır. Örneğin, daha Gazneliler zamanında divan münşilerinin Arapça ve Farsçanın yanı sıra Türkçeye de hâkim olmaları ve gerektiğinde Türkçe yazışmalar yapabilmeleri önemli bir şarttı (Muhammed Rıza ve Abdülcemil Nasîrî, 1392: XXXV). İlhanlı ve Celayirli dönemlerinde Uygur Türkçesinin resmî yazı dillerinden biri olduğu bilinmektedir (İlimli Usul, 2016: 254-271; Muhammed Rıza ve Abdülcemil Nasîrî, 1392: XXXV). İran'ın önemli bir kısmını kendi kontrolü altında tutan Timurlu hükümdarı Mirza Şahruh'un yabancı devletlere Türkçe mektuplar gönderdiği ve ülke içinde Türkçe yazılı buyruklar verdiği konusunda bilgiler vardır (Rumlu, 1389: 418,576). Akkoyunlu beylerinden de bazılarının Osmanlı'ya Türkçe mektuplar yazdıkları malumdur (Bacque-Grammont, 1985: 163-182; Sümer, 1992: 4). Ayrıca Safevîler zamanına ait Azerbaycan Türkçesinde çok sayıda belgeler günümüze ulaşmış olup, bunların bir kısmı yayımlanmıştır (Fekete, 1936: 269-277; Fekete, 1977: 510; Tâcbahş, 1353: 15-46; Aliyarov vd., 1989: 184-190; Hüseyinli, 2014: 174-186; Aydoğmuşoğlu, 2013: 411-420).

Son araştırmalarımız esnasında elde ettiğimiz bir vesika, Türkçenin Kaçarlar döneminde de devletin resmî yazı dili olarak Farsça ile beraber kısmen kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir. Bu hanedanın ikinci hükümdarı Feth Ali Şah Kaçar'ın kendisine sadrazam atamasını konu eden ve Çağatay Türkçesinde yazılmış olan bu belgenin metin çevirisi ve tercümesinin yapılması, onun tarihî ve diplomatik açıdan incelenmesi, makalemizin esas konusunu teşkil edecektir. Fakat mevzunun daha iyi anlaşılması için ilk önce Türkçenin ve özellikle de Çağatay lehçesinin Kaçarlar dönemindeki önemi ve konumu üzerine genel değerlendirmeler yapmayı gerekli bulduk.

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

1. Kaçarlar Döneminde Türkçenin Konumuna Genel Bir Bakış

Kaçar (Kâcâr) oymağı Oğuz Türklerinden olup, XV. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'ın Gence, Karabağ ve İrevan (Revan) bölgesinde yaşamaktaydı. O dönemden itibaren siyasi hayatta aktif bir rol aymaya başlayan bu oymak, Safevîlerin iktidara yükselmesine büyük katkı sağlamış ve devletin yönetilmesinde etkin rol oynamıştır. I. Şah Abbas döneminde (1587-1629) Kaçarların bir kısmı Safevîlerin kuzeydoğu sınırlarının muhafazası için Azerbaycan'dan Horasan'a göç ettirilmiş, özellikle de Astarâbâd (Esterâbâd) ve Merv yörelerine yerleştirilmişlerdir. XVIII. yüzyılın sonlarında İran'da iktidarı ele geçirecek olan Kaçar hanedanı da Astarâbâd yöresindeki Aşağıbaş Kaçarları soyundan gelmektedir (Karadeniz, 2004: 33-40; Hasanzade, 2014: 78-80).

Kaçar saltanatı, 1779 tarihinde Kerim Han Zend'in ölümünün ardından Ağa Muhammed Han Kaçar'ın 17 yıl boyunca yürüttüğü mücadeleler sonucunda 1796 yılında Tahran başkent olmak üzere kurulmuştur. Ağa Muhammed Han'ın evladı olmadığı için Kaçar şahları soyu onun yeğeni olan Feth Ali Şah'la (1797-1834) devam etmiştir. Bu sülale 1925 yılına kadar İran'ı yönetmiştir. Faruk Sümer, ana kaynaklara atıfta bulunarak Kaçar hanedanının Türklük bilinci taşıyan bir hanedan olduğunun altını çizmektedir (Sümer, 2013: 159, 269; Sümer, 1999: 287-288). Adı geçen hanedanın Türk kimliğine sahip çıkması ve Türkçeyi devlet katında kullanmasına ilişkin tarafımızca ana kaynaklara dayanan ayrıca bir makale kaleme alınmıştır. O yüzden burada Feth Ali Şah'ın bahse konu yarlığı bağlamında Kaçarlar devrinde, bilhassa adı geçen şahın hâkimiyeti yıllarında Türkçenin ehemmiyetini gösteren ve hususiyle yarlığın dili olan Çağatay Türkçesinin bu dönemdeki durumuna işaret eden bazı tespitlerde bulunmakla yetineceğiz.

Feth Ali Şah zamanında Türkçe, resmî düzeyde İran'ın saray ve ordu diliydi. Dönemin pek çok kaynaklarında bu durumu kanıtlayacak bilgiler yer almaktadır. 1805-1806 yıllarında Fransa imparatoru Napolyon'un mektubunu Feth Ali Şah'a ulaştırmak için İran'a sefer eden Fransız diplomat ve bilim adamı Profesör Pierre Amédée Jaubert, Türkçenin İran'daki durumunu şu şekilde özetler: "İran'ın birkaç eyaletinde Türkçe konuşulmakta ve yazılmaktadır... Türk dili kelime sayısı, harmoni ve zarafet açısından Farsçaya beraberdır ve hatta ondan daha üstündür. Bu dil, doğunun en güzel ve elbette ki en görkemli dillerinden biridir... Türkçe, doğunun yegâne siyaset dilidir... İran sarayında gerek şah, gerekse de nice nice vezirler ve devlet adamları Türkçeden başka bir dilde konuşmazlar." (Jaubert, 1821: 291-294).

Bu dönemde Türkçe, Kaçar saltanatının yönetici sınıfları ve ülke halkı nezdinde o kadar yaygındı ki, Tahran'daki Osmanlı sefiri Yasincizâde es-Seyyid Abdülvehhâb Efendî'nin İstanbul'a göndermiş olduğu 23 Cemaziyülevvel 1226 / 15 Haziran 1811 tarihli bir takrirden, "ahâli-i İran'ın mecmu'ü Türkî kelimâta muktedir" olduğundan dolayı sefaret heyeti içindeki Farsça tercümanlara gerek duyulmadığı ve bu sebepten onların geri gönderildiği beyan edilmişti (Komisyon, 2010: I., 32-33).

1812-1813 yıllarında İran'a seyahat etmiş olan Fransız kökenli Albay Gaspard Drouville, İran ordusunda resmî kullanım dilinin Türkçe olduğunun altını net bir

şekilde çizmektedir: “Ordunun tamamında komuta dili Türkçedir.” (Drouville, 1828: 128).

Feth Ali Şah dönemi İran’ında Türkçe o kadar güçlü bir mevkie sahipti ki pek çok Farslar bile devlet görevlerine alınabilmek için bu dili bilmeye mecburlardı. Moskova’da yayınlanan *Vestnik Yevropı* (Avrupa Habercisi) adlı derginin 1808 yılı sayılarından birisinde İran’la ilgili bir makalede bu konuya dikkat çekilmektedir: “Pek çok Farslar kendi dillerinin yanı sıra Türkçeyi de öğreniyorlar. Zira Türkçe buranın sarayında o kadar yaygın bir biçimde kullanılıyor ki, saray adamlarının Farsça konuştuğuna çok nadiren tesadüf etmek mümkündür.” (Jukovsky, 1808: 258).

Kaçar devri İran kaynakları da bu durumu teyit etmektedirler. Örneğin, Mirza Muhammed Mehdi Nevvâb-ı Tahrânî’nin anlatımına göre Hakan Feth Ali Şah, bir gün Türkçe bilmeyen devlet görevlisi Eşref Han Demâvendî’nin bu bilgisizliğine kızarak, ona Türkçe öğrenmeyi emretmiş ve bunun için ona kırk gün süre tanımıştı. Hükümdarın bu uyarısı karşısında korkuya kapılan Eşref Han, kendisine verilen süre zarfında Türkçeyi öğrenerek tekrar onun huzuruna çıkmış ve şahın Türkçe sorduğu soruları Türkçe yanıtlayarak onun saygısını kazanmıştı (Tahrânî, 1376: 132).

Bu gibi bilgiler Feth Ali Şah’ın Türkçeye ne kadar yüksek bir değer verdiğini sergilemektedir. Adı geçen şahın döneminde yabancı heyetlerin resmî kabul merasimleri sırasında konuşmalar Türkçe yapılıyordu. 31 Temmuz 1817 tarihinde Rus sefaret heyetiyle beraber Feth Ali Şah’ın huzuruna çıkan, karşılama törenini, yapılan konuşmaları ve şahın davranışlarını bizzat gözlemleyen Alman kökenli subay Moritz von Kotzebue, “şahın Türkçeyi çok sevdiğini ve neredeyse her daim bu dilde konuştuğunu” belirtmektedir. Görüşme sırasında Rus sefiri General Yermolov’un yaptığı konuşma, sefaret müsteşarı Negri tarafından Feth Ali Şah için şifahi olarak Türkçe tercüme edilmişti (Kotzebue, 1825: 100).

İran’da Türkçenin devlet dili olarak kullanılması geleneği sadece Feth Ali Şah’ın hâkimiyet yıllarıyla sınırlı kalmayıp, sonraki Kaçar şahları zamanında da sürdürülmüştü. XIX. yüzyılın ikinci yarısına ve XX. yüzyılın başlarına ait İran ve Avrupa kaynakları Azerbaycan Türkçesinin (“Türkî-i Azerbaycanî”, “le turc azeri”) de Farsça ile beraber İran’ın iki resmî dilinden biri olduğunu net bir biçimde açıklamaktadırlar (Erdekânî, 1374: 27; Bérard, 1910: 171). Aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde izah edeceğimiz üzere, Azerbaycan Türkçesinin yanı sıra Çağatay Türkçesi de özel bir ilgi görmekteydi. Kaçarların son dönemlerinde Fars elitlerin de devlet içinde kendi rollerini artırmaya çalışmalarına rağmen bu hanedanın son padişahı Ahmed Şah (1909-1925) bile sarayda Türkçe konuşacak ve “ben Türk’üm” diyecek kadar (Çete, 2007: 49) kendi milli kimliğinin farkında olan bir hükümdardı.

2. Yarlığın Dili: Neden Çağatay Türkçesi?

İran’ın ünlü tarihçilerinden Murtazâ Râvendî, somut örnekler vermemesine rağmen, “Ağa Muhammed Han Kaçar’ın sarayında... muteber yazışmaların, mektupların ve fermanların Arapça, Farsça, Türkçe ve Çağatayca yazıldığından” söz etmektedir (Râvendî, 1386: 492-493). Burada Türkçe derken Azerbaycan Türkçesi,

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

Çağatayca adıyla ise Çağatay Türkçesi kastedilmektedir. Ağa Muhammed Han Kaçar dönemine dair Türkçe herhangi bir belge daha ortaya çıkarılmamışken, yeni bulmuş olduğumuz Feth Ali Şah zamanına ait yarlık, Kaçar sarayında Türkçe belge düzenleme olayının Ağa Muhammed Han devri ile sınırlı kalmayarak, bir gelenek şeklinde onun varisinin hâkimiyet yıllarına da intikal ettiğini göstermektedir.

Fakat Feth Ali Şah'ın bu fermanı, Kaçar döneminden kalan Türkçe yegâne belge değildir. Nitekim yine adı geçen şahın döneminde, 25 Safer 1222 / 4 Mayıs 1807 tarihinde Kaçar saltanatıyla Napolyon'un yönettiği Fransa İmparatorluğu arasında imzalanmış olan 16 maddeden ibaret Finckenstein Antlaşması'nın beş sayfalık metni Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış olup, günümüz itibarıyla Fransa Tarih Müzesi'nde muhafaza edilmektedir (Sâlâriyân, 1394; Balcı, 2017: 7-28). Bu antlaşma metni, Türkçenin Feth Ali Şah döneminde Kaçarlar tarafından sadece ülke içinde değil, uluslararası ilişkilerde de bir yazı dili olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır. Kaçar dönemi kurum ve kuruluşlarına ait Türkçe diğer belgeler de zamanımıza ulaşmıştır. Örneğin, Erdebil'deki Şeyh Safi Dergâhu mütevellibaşısı tarafından Malatya'daki Şah İbrahim Veli Ocağı mensuplarına verilen 1242 / 1826-1827, 1301 / 1883, 1321 / 1903 ve 1322 / 1904 tarihli mühürlü şecereler ve icazetnâmeler Türkçedir (Aytaş, 2011: 100-103, 153-161, 164-170). Ayrıca 1325 / 1907 yılında *Tebriz Milli Encümeni'nin Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'*ne gönderdiği mektup Azerbaycan Türkçesiyle kaleme alınmıştır (Heyet, 2005: 33). İstanbul'daki İran sefaretinin Osmanlı Hariciye Nezâreti'ne ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti İstanbul Mümessilliği'ne gönderdiği 1918 ve 1922 tarihli resmî mektuplar da Türkçe yazılmıştır (Komisyon, 2010: II., 604, 620). Bunların yanı sıra İran'da halk katından da devlet makamlarına Türkçe yazılı başvurular yapılabilmekteydi. Örneğin, İranlı yazar Afdalü'l-Mülk Mahmud Kirmânî, Tahran'da Muzafferüddin Şah'a suikast hazırlığı içinde olduğu gerekçesiyle hapse atıldığında affedilmesi için şaha Türkçe mektup yazmıştı (Storey, 1972: II., 1066).

İran'ın yüzyıllar boyunca Türkler tarafından yönetildiği, Safevî döneminde bu coğrafyada Türkçenin resmî yazı dili olarak kullanıldığı, Kaçarların Türk kökenli olmalarının yanı sıra Faruk Sümer'in işaret ettiği gibi bunların Türklük bilinci taşımaları da göz önünde tutulursa (Sümer, 2013: 159, 269; Sümer, 1999: 287-288), Feth Ali Şah'ın Türkçe ferman vermiş olmasına şaşırılmamalıdır.

Kaçar dönemi kaynaklarında Türk lehçelerini birbirinden ayırmak gerektiğinde bunların "Türkî-i Azerbaycanî", "Türkî-i Osmanî", "Türkî-i Çağatayî" diye isimlendirildiği görülmektedir. Söz konusu kaynaklarda sadece Türkî dendiğinde ise daha çok İran'da yaygın olan Azerbaycan Türkçesi kastedilmekteydi. Kaçarlar zamanında Azerbaycan Türkçesinde eğitim-öğretim faaliyetleri yapılmış, ders kitapları yazılmış, Azerbaycan Türk edebiyatı özellikle de nazım alanında kendi gelişimini sürdürmüş ve bu dilde çok sayıda eserler yayımlanmıştır. Kaçarların aslî vatanlarının Azerbaycan olması, Feth Ali Şah döneminden itibaren veliahtların ikamet ve yönetim merkezinin Tebriz'de bulunması, gelecek şahların ve pek çok şehzadelerin Azerbaycan muhitinde büyüüp yetişmesi, devlet kademelerinde ve orduda Azerbaycan Türklerinin önemli rol alması gibi hususlar Azerbaycan Türkçesinin bu devirde resmî

Namiq MUSALI

düzeyde kullanımına yol açmıştır (Sykes, 1915: 442; Sipihr, 1386: 214; Müstevfi, 1384: 45).

Fakat sözünü ettiğimiz belgenin neden Kaçar Devleti topraklarında daha yaygın bir Türk lehçesi olan Azerbaycan Türkçesinde değil de Çağatay Türkçesinde yazılmış olması meselesi izaha muhtaç bir mevzudur.

Belli olduğu üzere Alişir Nevâyî'nin zengin edebî mirası, Azerbaycan Türk edebiyatı üzerinde derin bir etki bırakmış ve bu etki, yüzyıllarca sürmüştür (Nağiyeva, 2001). Hatta bazı Azerbaycan şairleri Çağatay Türkçesinde şiirler yazmışlar. Safevî hükümdarı I. Şah Abbas'ın saray kütüphanesinin müdürü olan ünlü bilgin, şair ve ressam Sadık Bey Afşar ise *Mecmau'l-Havâs* isimli şura tezkiresini Çağatay Türkçesinde kaleme almıştır (Demirci, 1998: 1-11).

Çağatay Türkçesinin edebiyat ve siyasetteki etkisi Safevîler ve Afşarlar zamanında bu lehçeye yönelik sözlük çalışmalarının yürütülmesine yol açmıştır. Örneğin, Nezir Ali (Nezr-i Ali) isimli bir müellif, Çağatayca - Farsça bir lügat hazırlayarak, "Türk ve Acem ülkesini süsleyen" diye nitelendirdiği Şah Safî'ye (1629-1642) sunmuştur (Nezir Ali, No. 9176). Yine Şah Safi döneminde, 1051 / 1641 yılında Ferâğî mahlaslı Muhammed b. Ziyaüddin Hüseyinî tarafından *Miftâhu'l-Lügat* isimli Çağatayca - Farsça bir sözlüğün tertip edildiği bilinmektedir (Rahimi, 2018: 76). Şah Süleyman zamanında (1666-1694) saray münşilerinden olan iki şahıs tarafından Türk lehçelerine dair hazırlanmış olan lügatte en fazla yer Çağatay Türkçesine ayrılmıştır (Muhammed Rıza ve Abdülcemil Nasîrî, 1392: 72-211). İmânî mahlaslı Heratlı Tâlî' ise kendisinin *Bedâyiü'l-Lügat* adlı Çağatayca - Farsça sözlüğünü son Safevî şahlarından Sultan Hüseyin'in (1694-1722) buyruğuyla kaleme almıştır (Rahimi, 2018: 77). Nadir Şah Afşar'ın (1736-1747) saray adamlarından Mirza Mehdi Han'ın yazmış olduğu "Senglâh" isimli sözlük de Çağatay lügatleri arasında mühim bir yere sahiptir (Astarâbâdî, 1374; Ölmez, 1998: 140-142).

Önceki asırlarda olduğu gibi Kaçar devrinde de Azerbaycan ve İran aydınları Çağatay edebiyatına ve özellikle de Alişir Nevâyî'nin edebî mirasına büyük bir ilgi duyuyorlardı. Bu nedenle Çağatay Türkçesi üzerinde çalışmalar bu dönemde de sürdürülmüştür (Heyet, 1376: 167). Tespit ettiğimiz kadarıyla Kaçarlar döneminde Çağatay Türkçesi ile ilgili aşağıdaki eserler meydana getirilmiştir:

1. *Hulâsa-i Abbâsî*, Muhammed Hoyî tarafından 1240 / 1824 civarında yazılarak, veliaht Abbas Mirza'ya takdim edilmiş olan bir sözlüktür (Miandoab, 2010: XXIX).

2. *Kavâid-i Türki-i Çağatâyî*, Feth Ali Şah'ın Yezd valisi olan oğlu Muhammed Veli Mirza'nın hizmetinde münşî görevinde bulunan ve kendisi de Çağatayca şiirler yazan Muhammed Cafer Tarab Nâ'inî İsfahanî'nin bu lehçeyi öğrenenlere yardımcı olmak adına kaleme aldığı bir eserdir (Nâ'inî, 1353: XXIV).

3. *Behcetü'l-Lügat* veya *Lügatü'l-Etrâkiyye*, Kazvinli Feth Ali Kaçar tarafından yazılmış ve Nasrüddin Şah'a ithaf edilmiş olan Çağatayca - Farsça büyük sözlüktür. Üç yıl içinde yazılan bu eser 1277 senesi Ramazan ayında / Mart-Nisan 1861'de tamamlanmıştır (Kacar, No. 1336: 16; Thury, 1903: 10; Rahimi, 2018: 86-88).

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

4. *Altamga-yı Nâsırî*, Muhammed Salih İsfahânî tarafından telif edilerek, Nasırüddin Şah'a sunulmuş olan bir lügat kitabıdır (Heyet, 1376: 168).

5. *Lügatnâme-i Târîh-i Cihângüşâ-yı Cüveynî*, İlhanlı dönemi tarihçilerinden Alâeddin Ata Melik Cüveynî'nin *Târîh-i Cihângüşâ* isimli eserini 1317 / 1899 yılında istinsah eden Muhammed b. Hüseyin Tebrizî, eserde geçen Çağatayca kelimelerin anlamlarını içeren sözlük hazırlamış ve bu sözlüğe bir önsöz yazarak bunları kitabın sonuna eklemiştir (Tebrizî, No. 9311: 249a-261a).

Göründüğü üzere, Çağatay Türkçesi hakkında Kaçarlar zamanında yazılmış olan beş eserden ikisi Feth Ali Şah'ın hâkimiyeti yıllarında telif edilmiştir. Fakat Kaçar döneminde Çağatayca üzerine yapılmış olan çalışmalar, yukarıda sunduğumuz listeyle sınırlı kalmayabilir. Bu gibi eserler, Azerbaycanlı ve İranlı aydınların Çağatay lehçesiyle ne kadar ilgilendiklerini göstermektedir. Hatta Kaçarlar döneminin bazı şairlerin bu lehçede şiir yazdıkları malumdur. Bunların arasında Hücet ve Neşat en meşhurlarıdır (Heyet, 1376: 168).

Böylece Azerbaycan Türklerinin başta Nevâyî'nin eserleri olmak üzere Çağatay edebiyatına duydukları ilgi XIX. yüzyılda da devam etmiş, hatta Nâsırüddin Şah ve veliaht Abbas Mirza gibi devlet büyükleri tarafından teşvik edildiği de görülmüştür (Heyet, 2005: 14). Kaçar hanedanı Çağatay Türkçesi üzerinde çalışmalar yapılmasını sadece teşvik etmekle kalmamış, bu hanedanın kimi temsilcileri bahse konu lehçeyi bizzat öğrenmeye teşebbüs etmişlerdir. Örneğin, Nâsırüddin Şah döneminin Basın-Yayın Bakanı Muhammed Hasan Han İtimâdü's-Saltana *el-Meâsîr ve'l-Âsâr* isimli eserinde adı geçen şahın Azerbaycan Türkçesinin yanı sıra Çağatay Türkçesini de iyi bildiğini belirtmektedir: "Çağatay Türkçesini mükemmel seviyede biliyor ve bu dilin imla ve münşeatından doğan müşküllerin tamamı o hazret için apaçık ve kolaydır." (Erdekânî, 1374: 28). Muasırı olan başka bir devlet adamının tanıklığına göre Nâsırüddin Şah, Alishir Nevâyî'nin Çağatayca eserlerini okumayı çok severdi (Kacar, No. 1336: 14).

Demek ki Feth Ali Şah'ın Çağatay Türkçesinde ferman vermesinin sebeplerinden birisi Alishir Nevâyî'den itibaren Çağatay Türkçesi ve edebiyatının artan nüfuzu ve etkisiyle bağlantılıdır. Fakat bu, tek sebep değildir. İkinci bir sebep olarak Kaçar hanedanı atalarının yaklaşık iki yüz yıl boyunca Çağatay Türkçesinin etkisinin daha fazla hissedildiği Horasan'da yaşamalarını gösterebiliriz. Nitekim Feth Ali Şah'ın kendisi de Astarâbâd yöresinde doğmuştu (Simnânî, 1376: 49).

Fermanın Çağatay Türkçesiyle yazılmasının üçüncü bir nedeni de bu lehçeyle resmî belge tertip etme geleneğinin İran'da asırlarca var oluşudur. Mirza Şahruh'un timsalinde Timurlular çağında Çağatay Türkçesiyle fermanların ve mektupların kaleme alındığından yukarıda bahsetmiştik. Safevîler döneminden kalan Türkçe belgelerin çoğu Azerbaycan lehçesinde olmasına rağmen bir kısmı da Çağatay lehçesinde düzenlenmiştir. Bunların arasında Safevî şahlarına ait olan belgeler de vardır. Örneğin, araştırmalarımız sırasında yine İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi arşivinde Safevî hükümdarı Şah Sultan Hüseyin'in Rus çarı I. Petro'ya göndermiş olduğu 1108 / 1696 tarihli Çağatay Türkçesinde bir mektuba ulaşılmıştır. Nâsırüddin Şah Kaçar'ın sarayında nedimbaşı ve müstevfi-i has görevlerinde bulunan Efdalü'l-

Namiq MUSALI

Mülk Gulam Hüseyin Kirmânî'nin tertip ettiği *Kürrâsetü'l-Ma'î* isimli bir mecmuanın resmî belgeleri ihtiva eden üçüncü cildinde yer alan mektubun başında Rus çarına, "Petr Alekseyoviç Uluk Beg Ak Han" şeklinde müracaatta bulunan Safevî şahı onu; "Ak Orda'nın ve Moskov'nun ve Kiyev'nin ve Vladimir'nin ve Novgrad'nın ve Gazan'nın ve Hacı-Tarhan'nın ve Tura'nın ve Buskav'nın ve İsmolan'nın ve Tver'nin ve Yugra'nın ve Perm'nin ve Vetka'nın ve Bulgar'nın ve özge ıkdağı bolgan Novgrad'nın ve Çernikav'nın ve Rezan'nın ve Rastov'nın ve Yaroslav'nın ve Akkul'nın ve Udor'nın ve Obdor'nın ve Kandın'nın ve cümle şimal tarafının büyük şanlık hanı hazretleriğe türlü türlü tekerrümler" diye selamlıyor (Efdalü'l-Mülk, No. 9452: 2001-2003).

Yukarıda aktardığımız bilgiler, Çağatay Türkçesinin XIX. yüzyılda da Azerbaycan ve İran coğrafyasında, özellikle de saray ehli ve aydınlar zümresi arasında ilgi odağı olduğunu göstermektedir. Aşağıda çevirisini sunmuş olduğumuz yarlık, bu tespitimizi kuvvetlendirecek mahiyettedir.

3. Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesinde Yarlığının Paleografik Özellikleri, Transkripsiyonu ve Günümüz Türkçesine Çevirisi

Söz konusu yarlığın sureti, İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'nde 1453 arşiv numarasıyla muhafaza edilen bir mecmua içinde 15. sırada yer almaktadır. Bu mecmua, Feth Ali Şah'ın oğlu İ'tizâdü's-Saltana'ya ait olup, genelde Farsça ve Arapça nazım ve nesir örneklerini içermektedir. Yazma nüsha 25 x 18 cm ebadında olup, 358 varaktan ibarettir. Varaklardaki satır sayısı muhtelifdir. Mecmua, altın işlemeli siyah deri kaplanmış karton kapak içine alınmıştır. Fermanın metni, yazma nüshanın dört sayfası üzerine yatay bir biçimde nesih / nestalik hattıyla yazılmıştır¹. Türkçe metnin satır aralıklarına mecmuayı istinsah eden kâtip tarafından bazı kelimelerin Farsça çevirisi eklenmiştir (Mecmua, No. 1453/15: 34b-36a). Şunu da belirtmek gerekir ki İslâmî Şura Meclisi Kütüphanesi'ndeki Türkçe yazmalara ilişkin M. K. Siçânî ve Z. A. Târomserî (1388: 627-652) tarafından hazırlanmış olan kısa katalogda bu yarlık hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.

Mevzu üzerinde araştırmalarımızı sürdürürken, söz konusu belgenin bir başka kopyasını da Tahran'daki Melik Milli Müzesi arşivinde korunan bir mecmua içinde bulduk (Mecmua, No. 1393.04.06151/109: 76-77)². Bu iki nüshayı karşılaştırdığımız zaman arada ciddi bir farklılık tespit edemedik.

¹ http://dlib.ical.ir/faces/search/bibliographic/biblioFullView.jspx?_afPfm=13n3s828fd (02.12.2017)

² Adı geçen kütüphanenin elektronik katalogunda söz konusu yarlığın başlığı yanlış olarak "Fermân-ı sadâret-i Mîrzâ Şefî' Sardü'l-A'zam Teberrükî" şeklinde yer almıştır. Oysaki başlıktaki "Teberrükî" kelimesi yerine "be Türkî" yazılması ve başlığın "Sadrazam Mirza Şefî'nin Türkçe sadaret fermanı" diye çevrilmesi gerekmektedir. Belli ki katalogun tertibi sırasında "be" ve "te" harflerinin yeri birbirine karıştırılmış, bu ise kütüphanedeki Türkçe belge ve nüshalar konusunda tarama yapmak isteyenlerin işini zorlaştırmıştır.

Bkz.: <http://malekmuseum.org/artifact/search?txt=%D8%AA%D8%A8%D8%B1%DA%A9%DB%8C> (erişim tarihi: 21.11.2018).

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

Çeşitli sözlüklerden (Yılmaz, 2016; Güzeldir, 2002; Caferoğlu, 1968; Miyandoab, 2010; Velyaminov-Zernov, 1868; Buhârî, 1298; Kunos, 1902; Zerinezade, 1962; Muhammed Rıza ve Abdülcemil Nasîrî, 1392; Astarâbâdî, 1374; Donuk, 1988) ve yarlığın satır aralarındaki Farsça açıklamalardan yararlanarak, fermanı önce transkripsiyon yaptık, akabinde de günümüz Türkçesine çevirdik.

a) Belgenin transkripsiyonu:

“Sevâd-ı fermân-ı şadâret-i Mirzâ Şefî’ Şadr-ı A’zam. İnşâ-yı Mirzâ Razî Tebrizî Hoş-nevîs.

Bismillâhîrrahmanirrahîm.

Budur ki ol kıurundın kim müdebbir-i umûr-ı kıurûn ü dühûr buyrukıyla dîvân-ı “tû’tî’l-mulke men teşâ’u”³ tayşısı kaçâ yuvuşı ilen yazılğan “innâ ce’alnâke halîfeten fî’l-arđı”⁴ altun tamğasın adımızğa uluş birmiş ve ol uçurdın kim muqadder erzâk ve üçür yarlığıyla defterhâne-i “innel arda lillâhi yürüşuhâ men yeşâ’u”⁵ bahşısı kader kalemi ilen bitilgen “faħkum beyne’n-nâsi bî’l-ħaħkı”⁶ al bilgesin cıkamızğa til urmuş, Uğan kıudreti kaderimiz kıoyaşın kızartğac gök göging gülşenideki kızarğan gül utğanıb sarğarmış ve Ulug Tengri meşiyyeti şevketimiz yulduzın cıkartğac sebz âsumân çemenideki yetigen çiçekler pozulıb kıuzğarmış, ‘adlimiz yazında salkıın ismağdın yazı tofrağı yafrağlar açıb ve inşâfımız bulutı ihsân yağını yağdurğac ħazân yadları cihân bahârindin kaçıb, Süleymân yanglığ ululuğ üzugin salţanat barmakı tüzleyib ve zulûm dîvi yüz gizlamak için gârlar kıarankıusun gözleyib, boğullқан can kıuşları Sebâ pupuşı tek şevk ilen tahtımız üzere sıramakda ve susaқан yürek iyeleri zevk ilen bahtımızing neşeli kıımızındın üsramakda, yeti ata köñül armanın yir üzere körüb begenmekde ve dört ana tang güzğüsude toğdukı tolun ayığa bakıb güvenmekde, kıapumuzda yulduz sanağlı yasaıklıg çiginleri Çin Türki tek kıatlavlı ve yaқalarda deryâ talğasınca çirigler kıılıçları kıoyaş kibi kıılavlı ve atları ülker ilen cılavlı, cıdalarının üçüki yağı yağındın yaruқ ve ħancerlerining ucundın düşmen opkası yaruқ, yeti kılim sultânlarındın ilçiler sorgu eyvânıda turğun ve altı cihet ħükümranlarındın başçılar yaruğ dîvânında boyun burğundur.

Lâcerem şol büyük nîmetler izâsıda ve ulug kerâmetler ħizâsıda şükür etegin bilğa çalkay ve sipâs bilegin şımalkay, zîmmet-i himmet-i ħümâyûnımızğa lâzım ve niyyet-i sa’âdet-nümûnımız levĥığa mürtesim itdük kim, tedbir-i umûr-ı mülk ezimmesin ve taqdîr-i mesâlih-i devlet a’innesin bir bayrı ħidmetkâr ve biligli ihlâs-şî’âr ilige birek kim, yeniş-yoқuşlarda kıatranmış ve birk-yumşaklarğa kıatlanmış, kıurultaylarda çup-çup işler bilici ve talaşmakda köp-köp revişler kıılıcı ola, “mâ min şefî’in illâ min ba’di iznihi”⁷ feĥvâsınca ‘afvımız beşâretin işâret vaқtinde dönüklerge

³ Kur’an-ı Kerim, Âl-i İmrân suresi, 26. ayet: “Sen mülkü dilediğine verirsin”. Kur’an ayetlerinin çevirisini Diyanet İşleri Başkanlığı’nca hazırlanmış olan mealden aktarıyoruz: <http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf> (erişim tarihi: 26.01.2018)

⁴ Kur’an-ı Kerim, Sâd suresi, 26. ayet: “Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık”.

⁵ Kur’an-ı Kerim, A’râf suresi, 128. ayet: “Şüphesiz yeryüzü Allah’ındır. Ona dilediğini mirasçı kılar”.

⁶ Kur’an-ı Kerim, Sâd suresi, 26. ayet: “İnsanlar arasında hak ile hüküm ver”.

⁷ Kur’an-ı Kerim, Yunus suresi, 3. ayet: “O’nun izni olmaksızın, hiç kimse şefaattçi olamaz”.

Namiq MUSALI

yetüre, “ve yef’alüne mâ yu’merüne”⁸ muktezâsınca evâmir-i ‘aliyye başkarmakından toktamayub türkan-türkan bitüre, çirig yasalların yahşı tüze ve iski düşmenler töresin yengi fikir ilen poza, ölgeler taşğunlarına ölgü bire ve il olmayanlarga ögü, anıng yürek birmakından iller yağılarga qanıq ve bölükler qarşusıda tağ oşşaman katıq, hüsn-i tedbirindin boğunuq sitem havâsı açılğay ve kaynağan ârâm bulağları artılğay, yayaqlar atlu ve yalanglar örtülü ve yalınlar sönmiş ve sınğan köñüller sivinmiş olalar.

Ve çün devletlü, ‘izzetlü, sa’âdetlü, irâdetlü, mecdetlü, necdetlü, kiyâsetlü, ferâsetlü, ‘aķidetlü, bendelik câmesin hâme ignesi ilen tiken ve çâkerlik dânesin yürek mezra’ide iken iski hîdmetkâr, ıssık-savukğa pâyidâr, mümtehanü’l-ħazretü’l-‘ulyâ, mü’temenü’s-salţanatü’l-‘uzmâ Mirzâ Muhammed Şefi’-i Qadîmî ki, tayy-ı lisânindin müşterî başında taylasân ve hüsn-i beyânındin tîr-i debîr bî-zebândur, burunkı zamândın qulluğımızda bil büküb ve tiriklikde bar-yoqın yolımızda töküb, katla-katla katıq işlerge tüşüb, türük-türük kişiler bile qonuşub idi, şehâb-i ‘inâyet-i şâhâne tamcılarındin iqbâlınıng ülenin gögertgay ve re’fetimiz üçükindin âmâlınıng yurtın ışnatgay, vezâret tonı ilen incülik boyın ŋonaduk ve tüşkünlikde merħamet ili ile bükülmüş bilin tiredük kim, devlet pâ ber-câ barıca ra’iyyet ve yasaqlıq anıng istimâindin ferâgat yastancağığa yastanalar ve anıng sözin memleketimizding küntoğarındin künbatarığa dek sınanmış sanalar. Uluslarınğ hayır-du’âsındin zât-ı hümâyûnımızğa uluşlar tigürgay ve en’âmımız ‘âidesidin fâideler görgay. Sipehsâlârlar ve noyınlar ve emîrler ve biglerbigiler ve vâliler ve qadıllar ve şerifler ve bitigçiler ve bahşılar ve hanlar ve sultânlar ve yasaqlıqlar ve çirigler ve başkaqlar ve subaşılar ve ħazâneçiler ve qorçılar ve yurtçılar ve ideçiler ve susunçılar ve ahtaçılar ve kuşçılar ve ikküçiler ve memleketimizde olan ra’iyyetler onı bi’l-infirâd ve’l-istiklâl yarguçi-i küll ve vezîr-i divân-ı a’lâ bileler ve sözin işitmek özleriğe lâzım kıllalar ve divân yazğanları yarlıq-ı belîğing mazmûnunu şâibeyi tağyîr-i dîn-i maşûn sanalar.

Tahrîren fî şehri Şevvâlî’l-mükerrem sene 1221”.

b) Belgenin günümüz Türkçesine tercümesi:

“Sadrazam Mirza Şefi’nin sadaret fermanının sureti. Hattat Mirza Razî Tebrizî’nin inşası.

Rahman ve Rahim olan Allah’ın adı ile.

[Sözümüz] şudur ki, asırların ve çağların işlerinin tedbirini gören (Allah)’ın buyruğıyla “Sen mülkü dilediğine verirsin” divanının yazarı kaza kalemi ile yazılan “Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık” altın damgasını adımıza pay verdiği vakitten ve mukadder rızıklar ve ecirler yarlığıyla “Şüphesiz yeryüzü Allah’ındır. Ona dilediğini mirasçı kılar” defterhânesinin kâtibi kader kalemi ile yazıya aktarılan “İnsanlar arasında hak ile hüküm ver” al belgesini tuğumuza süs vurduğu zamandan beri Allah’ın kudreti kaderimizin güneşini kızartınca mavi gökyüzünün gülşeninde kızaran gül utanıp sararmış ve Ulu Tanrı’nın iradesi şevketimizin yıldızını çıkartınca yeşil asuman çimeninde yetişen çiçekler bozulup dağılmış, adaletimizin ilkbaharında serin rüzgâr esmekten yazı (ova) toprağı yapraklar açmış ve insafımızın bulutu ihsan

⁸ Kur’an-ı Kerim, Tahrîm suresi, 6. ayet: “kendilerine emredilen şeyi yapan”.

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

yağmuru yağdırınca hazan yabancıları cihan baharından kaçmış, Süleyman gibi ululuk yüzüğünü saltanat parmağı düzenlemiş ve zulüm devri yüzünü gizlemek için mağaraların karanlığını gözüne kestirmiş, boğulan can kuşları Seba ibibiği gibi şevk ile tahtımızın üzerinde ötmekte ve susayan yürek iyeleri zevk ile bahtımızın neşeli kımızından mest olmakta, yedi ata gönül arzusunu (yedi cenneti) yer üzerinde görüp beğenmekte ve dört ana tan (ufuk) aynasında doğan dolunaya bakıp iftihar etmekte, kapımızdaki yıldız sayılı askerinin omuzları Çin Türkü gibi zırlı, hudutlarımızdaki deniz dalgasınca orduların kılıçları güneş gibi ışıltılı ve atları Ülker ile dizginli, mızraklarının mumu hasım yağından dolayı parlak⁹ ve hançerlerinin ucundan dolayı düşman ciğeri yarık olup, yedi iklim sultanlarından elçiler sorgu divanında durmakta ve altı cihat hükümdarlarından başbuğlar yargı divanında boyun burmaktadırlar.

Elbette bu büyük nimetler karşılığında ve bu ulu kerametler hisasında şükür eteğini belimize sararak ve dua etmek için kol sıvayarak, hümayunumuzun himmetinin zimmetine lazım kıldık ve saadetli niyetimizin levhasına çizdik ki, mülk işlerinin tedbirinin yularını ve devlet meselelerinin takdirinin dizginlerini, iniş-yokuşlarda hızlı davranmış, berk-yumuşaklara katlanmış olan, kurultaylarda doğru dürüst işler yapmasını bilen, savaşmakta çok çok yöntemler kullanan, "O'nun izni olmaksızın, hiç kimse şefaathçi olamaz" anlamı doğrultusunda affımızın müjdesini işaret edildiği vakit dönüklere (devlet karşısında suç işleyenlere) yetiren, "kendilerine emredilen şeyi yapan" [ayetinin] gereğince büyük işler başarmaktan rahatlamayarak [meseleleri] kıvrım kıvrım bitiren, ordu saflarını iyi dizen ve eski düşmanların töresini yeni fikir ile bozan, ülkelerin taşkınlarına ölüm bahşeden ve itaat etmeyenlere öğüt veren, kendisinin yürek vermesinden dolayı iller (bize bağlı topluluklar) düşmanlara galip gelen ve bölükler karşısında dağ gibi sağlam olan, güzel tedbiri sayesinde boğuk sitem havası açılan ve kaynayan ferah çeşmeleri artıran, yayaları atlı ve çıplakları örtülü yapan, yananları söndüren ve sınan gönülleri sevindiren bir kadim hizmetkârın ve ihlası kendisine ilke edinmiş olan bir bilginin eline teslim edelim.

Devletli, izzetli, saadetli, iradeli, azametli, şecaatli, zeki, ferasetli ve akideli olan, kulluk elbisesini yontulmuş kalem iğnesiyle diken ve kölelik tohumunu yürek tarlasında eken eski hizmetkâr, sıcağa ve soğuğa dayanıklı, yüce hazret tarafından denenmiş ve yüksek saltanat katında güvenilir olan Mirza Muhammed Şefi-i Kadim'in dilinin dönmesinden dolayı Müşteri yıldızı başında sarık olduğu ve beyanının güzelliğinden dolayı kâtibin oku (kalemi) dilsiz kaldığı, eski zamandan beri kulluğumuzda bel büktüğü ve dirlikte var yokun yolumuza döktüğü, defalarca sıkı işlere düştüğü ve türlü türlü kişilerle konuştuğu için şahane inayet bulutunun damlalarıyla onun ikbalinin çayırını yeşillendirerek ve yüceliğimizin mumuyla onun amalinin yurdunu ışıktandırarak, vezaret libasıyla onun kulluk kametini donadık ve merhamet eliyle düşkünlükte bükülmüş belini dikelttik ki, devletin ayağı yere bastığı müddetçe reaya ve asker bunun duyulması sebebiyle rahatlık dayanağına yaslanalar ve onun sözünü memleketimizin doğusundan batısına dek sınanmış (muteber) sanalar.

⁹ Başka bir şekilde ifade edecek olursak, "mızraklarının yanan muma benzer ucu, öldürdükleri hasımların yağına bulaştığı için parlak görünümlü" diye açıklayabiliriz.

Namiq MUSALI

Ulusların hayır duasından zat-ı hümayumunza pay versin ve armağanımızın kazancından faydalar görsün! Sipehsâlârlar, noyınlar (noyanlar), emirler, beylerbeyiler, valiler, kadılar, şerifler, bitikçiler, bahşılar, hanlar, sultanlar, askerler, ordular, baskaklar, subaşılar, hazinedarlar, korucular, yurtçular, ideçiler, susunçular, ahtacılar, kuşçular, ekiciler (çiftçiler) ve memleketimizde olan reaya onun tek başına ve müstakil bir genel yargıcı ve yüksek divanın veziri olduğunu bilsinler, onun sözünü işitmeyi kendilerine lazım kılsınlar ve divan yazanları, belagatli yarlığın mazmununa şaibe getirmeyi doğru (sağlam) dini bozmaya eşdeğer sansınlar.

1221 senesi Şevvâlî'l-mükerrerem ayında (12 Aralık 1806 - 09 Ocak 1807) yazıldı”.

4. Fermanın Tarihî Arka Planı

Fermanı değerlendirdiğimiz zaman öncelikle bu belge ile ilgili şahısların kimliği üzerinde durulacak, bu bağlamda fermanın tarihî arka planı ele alınacaktır. Fermanı veren padişahın ismi metinde anılmamasına rağmen bunun Feth Ali Şah Kaçar olduğuna dair hiçbir kuşku yoktur. Zira fermanın sonunda belirtilen tarihte iktidarda bulunan hükümdar Feth Ali Şah'tır, fermanı kaleme alan Mirza Razî Tebrizî onun saray münşisidir ve sadrazam tayin edilen Mirza Şefi de yine Feth Ali Şah dönemi devlet adamlarındandır.

Perşembe gününde, 18 Şevval 1185 / 23 Ocak 1772'de doğmuş olan Feth Ali Şah, Kaçar saltanatı kurucusu Ağa Muhammed Şah'ın kardeşi Cihansuz Hüseyinkulu Han'ın oğludur (Simnânî, 1376: 49). Annesi Yukarıbaş Kaçarlarının muhterem kadınlarından olan Asiye Hanım'dır (İ'timâdü's-Saltana, 2009: 20). Asıl adı Baba Han'dır. Amcası Ağa Muhammed Şah, evladı olmadığı için onu kendisine veliaht olarak tayin etti. Feth Ali, şehzadelik yıllarında Fars, Kirman ve Yezd vilayetlerini yönetti. Onun padişahlık yılları, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın kıyasıya nüfuz mücadelesi verdikleri bir coğrafyada yerleşen Kaçar Devleti açısından çok zor bir siyasi döneme denk geldi. 1804-1813 ve 1826-1828 yıllarında Rusya'ya karşı savaşlarda alınan yenilgiler ve bunların ardından imzalanmış olan Gülistan ve Türkmençay muahedeleri, 1801 ve 1814 yıllarında İngiltere ve 1807 yılında Fransa ile yapılmış olan eşitsiz antlaşmalar, 1821-1823 yıllarında Osmanlı'ya karşı yürütülen zorlu savaş, Horasan'da zaman zaman vuku bulan ayaklanmalar Feth Ali Şah'ın döneminde gerçekleşti (Yazıcı, 1995: 451-452; Karadeniz, 2004: 67-147). Bu kadar gerilim dolu olaylarla zengin bir devir olmasına rağmen Feth Ali Şah'ın iktidar yılları aynı zamanda Kaçar saltanatının devlet anlayışı ve idari teşkilat olarak şekillendiği bir dönemdir. İşte yeni bulmuş olduğumuz ferman, Kaçar yönetimin yapılandırılması sürecine tanıklık eden ve onu belgelendiren önemli vesikalardan biridir.

Fermanın yazarı olan Mirza Razî Tebrizî'nin ismi Azerbaycan Türkçesinde "Mirze Rezi" diye telaffuz edilmektedir. Onun hakkında Kaçar ve Pehlevî dönemi tezkireleri ve bazı modern araştırmalar aracılığıyla bilgi ediniyoruz. Babası, Nadir Şah Afşar döneminde divan müstevfisi (maliye işleri sorumlusu) ve Azerbaycan memleketinin veziri görevlerinde bulunmuş olan Mirza Şefi Azerbaycanı'dır. Mirza Şefi, Tebriz'in Surhab mahallesinden olup, sufi meşrepli bir ailenin çocuğudur. Mirza

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

Razî'nin asıl ismi Muhammed Razî olup, 1158 / 1745'te doğdu. Dönemine göre iyi bir eğitim gördü. Babasının ölümünün ardından Kerim Han Zend'in nezinde, daha sonra ise Ağa Muhammed Han Kaçar'ın sarayında müstevfi mansıbını taşıdı. Feth Ali Şah iktidara geldikten sonra onun huzurunda öncekinden daha fazla izzet ve ihtiram bularak, müstevfî-i hassa görevinin yanı sıra hem de sâhib-i dîvân-ı resâ'il (yazı işleri müdürü) makamına atandı. Yıllarca Kaçar sarayında münşî'l-memâlik (baş kâtip) ve Hakan Feth Ali Şah'ın has nedimlerinden oldu. Yaptığı hizmetlerden dolayı hakan tarafından kendisine murassa (sırmalı) bir hançer bağışlandığı, resmî törenlerde kemerinin bir tarafına kâğıt dürümü (lûle-i kırtâs), diğer tarafına ise hakanın hediyesi olan elmasla süslü hançer (hancer-i elmâs) takarak huzura çıktığı nakledilir.

Mirza Muhammed Razî Tebrizî, kaynaklarda kıvrak zekâlı bir edip, eşi benzeri bulunmayan, güzel sözlü bir kâtip olarak nitelendirilmektedir. O, şikeste ve nesih hatlarının her ikisini yeterince doğru ve hoş bir şekilde yazardı. Şikeste hattında kendine özgü bir üslup geliştirmişti ve bu hat türünde son derece akıcı ve güzel bir yazı stiline sahipti. Nestalik hattında ise bu hattın üstatları olan Mirza İmad'ın ve Mirza Salih'in yolunu izliyordu ve uzmanların yorumuna göre, Mirza Razî'nin nestalik hattının kalitesi bu üstatların hattından geri kalmıyordu. Arapça ve Farsçanın yanı sıra Azerbaycan ve Çağatay Türkçelerinde de inşa yeteneği güçlüydü. Feth Ali Şah'ın Napolyon'a gönderdiği meşhur mufassal mektup da onun kaleminin ürünüdür.

Mirza Muhammed Razî, elsene-i selâse olan Türkçe, Arapça ve Farsçada şiirler kaleme almıştır. Edebî mahlası Bende idi. Feth Ali Şah'ın emriyle Eski Çağ'dan 1220 / 1805-1806 yılına kadar uzanan genel tarih mahiyetli *Zinetü't-Tevârîh* isimli Farsça eser kaleme almış ve ödüllendirilmişti. Bu eserin yazımında Mirza Abdürrahim İştihârdî de ona yardım etmiştir. Bazı çalışmalarda Mu'temedüdevle Neşat ve Abdurrezzak Bey Dünbülî'nin de eserin yazımında rol aldıkları belirtilmişse de, ana kaynaklarda bu iddiayı teyit edecek bilgiler bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra Mirza Razî, Avrupa dillerinden Osmanlı Türkçesine çevrilmiş olan ve Fransa imparatoru Napolyon'un 1220 / 1805-1806 yılında Avusturya, Rusya ve Prusya'ya karşı yürüttüğü savaşları konu eden Napolyon Tarihi'ni (Târîh-i Napolyon yâ Havâdisnâme) 1222 / 1807-1808 yılında Farsçaya tercüme etmiştir. *Aşk u Ruh ve Hüsn ü Dil* risalesini yazmış, ayrıca Hz. Ali'nin noktasız ve elifsiz hutbelerini de asıllarına uygun biçimde Arapçadan Farsçaya çevirmiştir.

Bende mahlaslı Mirza Muhammed Razî, 1223 / 1808 yılında¹⁰ Tahran'da ciğer hastalığından vefat etmiş ve Feth Ali Şah'ın emri üzerine, Şiilerce kutsal şehir olarak görülen Nəcəf'e gömülmüştür. Torunu Mirza Razî de onun yolundan giderek döneminin en meşhur hattatlarından biri olmuştur (Hidâyet, 1295: 80; Nâdir Mîrzâ, 1360: 242-245; Terbiyet, 1314: 70-71; Ârînpûr, 1350: 53-54; Storey, 1972: I., 467-468, II., 1309, III., 1402,1523-1524; Hasanzade, 2014: 150-151).

Fermanda sadrazamlığa atanmasından söz edilen Mirza Şefi'ye gelince, bu şahsın tam adı Mirza Muhammed Şefi Bendpeyî Mazenderanî'dir. Muhammed Hasan

¹⁰ Bazı kaynaklarda Mirza Razî'nin 1157 / 1744 yılında doğduğu ve 1222 / 1807 yılında vefat ettiği belirtilmektedir (Ârînpûr, 1350: 53-54).

Namiq MUSALI

Han İ'timâdü's-Saltana tarafından telif edilen ve Kaçar devri sadrazamlarından bahseden *Sadrü't-Tevârih* isimli eserde onun hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu bilgilere göre Mirza Şefi, Nadir Şah Afşar'ın hizmetkârlarından olan Hacı Mirza Ahmed'in oğlu olup, 1159 / 1746 yılında doğdu. Bunların ataları İsfahanlı olmalarına rağmen Safeviler zamanında Mazenderan'ın Bendpey adlı yerine göç ettirilmişlerdir. Mirza Muhammed Şefi, talebelik yıllarında Ağa Muhammed Han Kaçar'la tanışmış ve onun beğenisini kazanmıştır. Öğreniminin ardından bir süre Bendpey hâkimi Hacıcan Han'ın hizmetinde bulunmuş, daha sonra ise 1210 / 1795-1796'da Ağa Muhammed Han'ın ordusuna katılarak, vezirlik payesiyle ödüllendirilmiştir. Fakat Hacı İbrahim Han Şirazî baş vezir olduğu müddetçe onun işlere karışmasını engellemiştir. 25 Zilkade 1211 / 22 Mayıs 1797'de Ağa Muhammed Şah Kaçar, Tahran'dan Karabağ'a sefere çıkarken Tahran beylerbeyi Mirza Muhammed Han Kaçar Develü'ye ve Mirza Şefi'ye başkent Tahran'ın kapılarını kapatmayı ve eğer kendisi seferden dönemezse, yeğeni Baba Han'dan (Feth Ali Şah'tan) başka kimsenin yüzüne kapıları açmamayı emretmişti. Ağa Muhammed Şah, Şuşa'da suikast sonucu öldürülünce, onlar bu görevi yerine getirerek Feth Ali Şah'ın iktidara geçişine yardım etmişlerdi. 19 Muharrem 1212 / 14 Temmuz 1797'de Feth Ali Şah, Tahran'a gelip tahta çıkınca Mirza Şefi'yi vezaret makamında Hacı İbrahim Han Şirazî'ye ortak yaptı. Ancak Hacı İbrahim Han yine de kendi nüfuzunu kullanarak, Mirza Şefi'nin yetki alanını fiili olarak kısıtladı.

Mirza Şefi, 1214 / 1799 yılında Feth Ali Şah'ın Horasan seferine katılarak yararlıklar gösterdi. 1215 senesi Zilhicce ayının başlangıcında / 15 Nisan 1801'de Feth Ali Şah, İbrahim Han'ı azlederek hapse attı ve sonrasında idam ettirdi. Bunun sonucunda Mirza Şefi tek başına vezir oldu. Onun vezaret döneminde gelişen en önemli olay 1804-1813 yılları arasında vuku bulmuş olan I. Rus - İran Savaşı'dır.

1218 / 1804 yılında Rus ordusu General Sisianov'un kumandanlığı ile Gence Hanlığı'nı işgal edince, Feth Ali Şah'ın emri üzerine Mirza Şefi, adı geçen Rus kumandana bir mektup yazarak Gence ve Tiflis'ten geri çekilmesini talep etmiş, aksi takdirde savaşa hazır olmasını istemişti. Ruslar bu talebe icabet etmeyince savaş başlamış ve Mirza Şefi, veliaht Abbas Mirza'ya eşlik ederek Azerbaycan seferine çıkmıştır. Abbas Mirza harp meydanlarında Rus birliklerine karşı savaşırken, Mirza Şefi de bölgedeki hanlıklarla diplomatik görüşmeler yapmış, özellikle de İrevan hanı Muhammed Han Kaçar'ın Abbas Mirza'ya bağlanmasına arabulucu olmuştur.

1221 / 1806-1807 yılında Feth Ali Şah devlet düzeninin daha iyi sağlanması için üst düzey yönetim kurumlarında "vüzerâ-yı erba'a" denilen yeni bir yapılanma içine giderek dört vezir tayin etti, sadrazamlığın (baş vezirliğin) yanı sıra üç vezaret makamı daha oluşturdu. İsfahan hâkimi olan Hacı Hüseyin Han Beylerbeyi, Emînüddeve lakabıyla maliye ve muhasebe işlerini yürüten Vezâret-i İstîfâ-yı Küll-i Memâlik-i Mahrûsa makamına atandı. Münşî'l-Memâlik lakaplı Mirza Rızakulu Nevâyî, iç ve dış yazışmaları ve evrak işlerini yürüten Vezâret-i Resâ'il ve Müdîr-i Dârü'l-İnşâ-yı Devletî makamına tayin edildi. Seyyid Mirza Hidayetullah Tefrişî ise askerî muhasebe ve ordunun lojistik işlerini yürüten Vezâret-i Leşker görevine getirildi. Mirza Şefi'ye gelince o, Vezâret-i Dîvân-ı A'lâ, yani sadrazam veya baş vezir makamına atandı.

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

Diğer üç vezir de ona bağlı çalışmak zorundaydı. Söz konusu vezirlerin kendi uygulamaları sırasında onun imzasını almaları gerekirdi. İ'timâdü's-Saltana'ya göre Mirza Şefi, Kaçar Devleti'nde lafız ve mana itibariyle sadrazam diye isimlendirilen ilk kişidir. İbrahim Han ondan önce bu makamı fiilî olarak yürütmüşse de sadrazam değil, İtimâdü'd-Devle unvanını taşımıştır. İşte bizim yukarıda sunduğumuz 1221 senesi Şevval (12.12.1806-09.01.1807) tarihli sadaret fermanı "vüzerâ-yı erba'a" uygulaması sonucu Mirza Şefi'nin sadrazam makamına getirilmesiyle ilgili olmalıdır. Fermanın verildiği tarih, Kaçarların zor dönemine rastlamaktadır. Nitekim Rusya'ya karşı yürütülen savaşın ilk iki yılı boyunca Kaçar orduları ve onlarla beraber hareket eden Azerbaycan hanlıklarının birlikleri Rus kuvvetleri karşısında yenilgiler almış, Borçalı, Kazah, Car-Balaken, Gence, Karabağ, Şeki, Derbend, Kuba, Şamahı ve Bakü Ruslar tarafından işgal edilmişti.

Mirza Şefi'nin sadrazam makamına atandığı yıl içinde Irak sınırında Kaçar ve Osmanlı birlikleri arasında bir çatışma vuku buldu. Bu olay sırasında esir alınarak Tahran'a getirilmiş olan Süleyman Paşa'yı Feth Ali Şah, ağırılanması ve muhafaza edilmesi için Mirza Şefi'ye havale edildi. Fakat Irak'ın Şii ulemasından Şeyh Cafer Necefî'nin Tahran'a gelerek paşanın affı için ricada bulunması üzerine Mirza Şefi'nin de aracılığıyla Süleyman Paşa serbest bırakıldı.

Mirza Şefi'nin vezaret dönemi İran açısından önemli olaylarla zengin bir süreçle denk gelmişti. Kendisi vezir ve sadrazam olarak görev yaptığı yıllarda Rusya, İngiltere, Fransa ve Osmanlı ile yapılan diplomatik görüşmelere aktif bir şekilde iştirak etmiştir. Örneğin o, 1222 / 1807 yılında Rus elçisi Stepanov'u ve Fransız askerî misyonu başkanı General Gardane'ı, 1226 / 1811 yılında Osmanlı elçileri Abdülvehhab Efendi, Şakir Efendi ve Hayret Efendi'yi, 1229 / 1814 yılında İngiltere elçisi Sir Henry Ellis'i, 1232 / 1817 yılında Rus elçisi General Yermolov'u kabul ederek onlarla görüşmeler yapmıştır. 1224 / 1809 yılında Mirza Büzürg Ferehânî (Ebü'l-Hasan Mirza İsa b. Hasan el-Hüseynî) Mirza Şefi'nin yardımcısı (kaim-makamı) tayin edildi. Mirza Şefi, 1228 / 1813 yılında Feth Ali Şah'ın Azerbaycan seferine katılarak Rusya ile Gülistan Barış Antlaşması'nın imzalanmasına giden yolda görevler üstlendi. 1233 / 1818 yılında ise o, şahın Horasan seferine iştirak etti.

19 Ramazan 1234 / 12 Temmuz 1819 tarihinde Mirza Şefi hastalık sonrası Kazvin'de vefat etti ve şahın emriyle, Şiirce kutsal olarak kabul edilen Kerbelâ'da defnedildi. Kendisinin biricik kızı, Kaçar şehzadelerinden Hümayun Mirza ile evliydi (İ'timâdü's-Saltana, 1357: 44-68; Simnânî, 1376: 115-118).

Daha önce işaret ettiğimiz üzere söz konusu vesikanın metni, İ'tizâdü's-Saltana'ya ait bir mecmua dâhilinde günümüze ulaşmıştır. Asıl ismi Alikulu Mirza Kaçar olan İ'tizâdü's-Saltana, Feth Ali Şah'ın 52. eşinden doğma 54. oğludur. 1234 / 1818-1819 yılında dünyaya gözlerini açtı. Kendisi tarih, şiir, edep, felsefe, matematik ve astronomi konularında bilgi sahibi olan eğitilmiş bir şehzadeydi. Topladığı zengin kitap koleksiyonunun büyük bir bölümü bugün Şehid Mutahharî (eski Sipehsâlâr) Medresesi'nin kütüphanesinde korunmaktadır. 1264 / 1848 yılından itibaren Nâsirüddin Şah'ın annesi Melike Cihan Hanım'ın pîşkârı (kâhyası) oldu. 1272 / 1855-1856 yılında Nâsirüddin Şah tarafından İ'tizâdü's-Saltana lakabına layık görüldü. 1274

Namiq MUSALI

/ 1857-1858'de Tahran Darülfünunu'nun müdürü makamına atandı, 1275 / 1858-1859'da ise Tahran'ı Zencan'a bağlayan ve daha sonra Tebriz'e kadar uzatılan İran'da ilk telgraf hattının çekilmesini sağladı. Bu hizmetinden dolayı aynı yıl içinde ilimler bakanı (vezir-i ulûm) tayin edildi. 1283 / 1866-1867'de darülfünun müdürlüğü ile ilimler, sanayi ve ticaret bakanlığının yanı sıra telgraf ve madenler idarelerinin başkanlığı, başkent ve taşra matbaalarının, devlete bağlı fabrikaların, iki resmî gazetenin (*Rûznâme-i İlmî* ve *Rûznâme-i Milletî*) yönetilmesi, Melâyir ve Toyserkân bölgelerinin idaresi de onun üstesindeydi. İlmî çalışmalarından başka hem de şair olmuş ve Fahrî mahlasıyla şiirler yazmıştır. 10 Muharrem 1298 / 13 Aralık 1880 tarihinde vefat ederek Tahran'da defnedilmiştir. Kendisi genel tarih nitelikli *İksîrû't-Tevârih*, Afganistan tarihine dair *Târîh-i Vakâ'i' ü Sevânih-i Afgânistân* ve sahte peygamberler hakkında *Müdde'iyân-ı Nübüvoet ve Mehdeviyyet* isimli Farsça tarihî eserlerin yazarıdır. Bunların yanı sıra el-Bîrûnî'nin *el-Âsârü'l-Bâkiye* isimli eserini şerh etmiş ve astronomi üzerine *Felekü's-Sa'âde* isimli bir risale yazmıştır (İ'tizâdü's-Saltana, 1379: 5-10; Storey, 1972: I., 473-475).

Feth Ali Şah'ın sadrazam tayini ile ilgili fermanı, İran tarihi açısından önemli bir olaya ışık tutmaktadır. O dönemde bir taraftan Kaçar ordusu Kafkaslarda Rusya karşısında yenilerek geriliyor, öte yandan Irak hududunda Osmanlı ile sınır münakaşası meydana geliyor, Tahran sarayı İngiltere ile Fransa rekabetinin kısılcığında seçim etmeye zorlanıyor, ülke içinde de çeşitli huzursuzluklar ve ayaklanmalar başkaldırıyordu. İşte bu nedenle Feth Ali Şah, idari teşkilatta yeni bir yapılanmaya gidiyor, bu yapılanma içinde sadrazam (baş vezir) makamının önemine vurgu yapmak ve onun yetki alanının sınırlarını çizmek için de bahse konu sadaret fermanını imzalıyor. Fermanın Feth Ali Şah'ın oğluna ait bir yazma nüsha içinde bulunmuş olması onun tarihî bir belge olarak değerini ve önemini gözler önüne sermekte, muteberliğini temin etmektedir.

5. Fermanın Terminoloji ve Diplomatik Bilimi Açısından Değerlendirilmesi

Ele aldığımız fermanın Türkçe yazılmış olması, gerek Türkçenin İran'da resmî kullanım süreci, gerek Türk kültürünün İran'daki etkileri, gerekse de Çağatay Türkçesinin tarihî seyri açısından önem taşımaktadır.

Feth Ali Şah'ın fermanının dilinde dikkati çeken ilk husus, ayetler ve dua cümleleri haricinde yalın bir Türkçe kullanılmaya çalışılmasıdır. Belgenin metni üzerinde yaptığımız incelemeler sonucunda burada geçen kelimelerin yaklaşık 290'ının Türkçe, 220 civarında sözcüğün Arapça ve 50 civarında kelimenin de Farsça kökenli olduğu belirlenmiştir. Böylece, metnin yarından çoğu saf Türkçe kelimelerden oluşmaktadır ki bunun da klasik bir metin için çok yüksek bir oran olduğunu ifade etmeliyiz.

Vesikanın metninde bu ferman, resmî olarak yarlık diye isimlendirilmiştir. Gök-Türk kitabelerinde, Uygur metinlerinde, diğer belge ve lügatlerde "hakanın yazılı emri, hükümdarın fermanı" manasında kullanılan yarlık terimi Türkçedeki yarmak, tahlil etmek, hüküm etmek, yargılamak fiilinden türemiştir (Donuk, 1988: 91).

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

Belgedeki Türkçe kelimeler arasında öncelikle idarî teşkilat ve devlet yönetimiyle ilgili terimler dikkat çeker. Bunların arasında tayşı (yazar), bahşı (kâtip), ilçî (elçi), başçı (başbuğ), noyın (komutan, prens, soylu kişi), biglerbigi (beylerbeyi), bitigçi (yazar, kâtip), han, başkağ (şehir yöneticisi), subaşı (şehir güvenliğini sağlayan görevli), korçı (korucu, muhafız), yurtçı (harekette olan ordunun duracağı yeri belirleyen ve ordugâhın kurulmasını sağlayan görevli), ideçi (ordunun bakımından sorumlu memur), susunçı (ordunun içecek ihtiyacını karşılayan memur), ahtaçı (seyis), kuşçı (şahın av işinden sorumlu memur), yarguçı (hâkim, yargıç), yazğan (yazar, kâtip) gibi makam isimleri, ikküci (ekici, çiftçi) gibi sosyal kategori, buyruğ, altun tamğa (altın boyalı mühür damgası), yarlığ (ferman), al bilge (kırmızı mühürlü belge), sorgu, yargu, kurultay, töre, ölge (ülke), il, kulluğ (hizmet), yurt, ulus, uluş (pay, bahşiş), cıka (tuğ), ululuğ üzüg (hükümdarın yüzüğü) gibi devlet ve bürokrasi terminolojisi, yasaıklığ (asker), çirig (ordu), katlav (zırh), kılıç, cıda (mızrak), yasal (saf), bölük, yayağ (yaya), atlu, cılav (dizgin), yağı (düşman), dönük, taşgun (asi) şeklinde askerî tabirler yer alır. Bunların pek çoğu Gök-Türklerden Uygurlara ve Selçuklulara, onlardan İlhanlı ve Çağatay uluslarına, daha sonra Timurlulara ve Safevilere intikal ederek Kaçarlara ulaşmış olan terimlerdirler. Bu bağlamda Kaçarların Türk devlet geleneğini sürdürdüğü açıkça görülmektedir.

Ayrıca metinde kurun ve uçur gibi zaman belirten ifadeler, kıoyaş (güneş), gök (gökyüzü), yulduz, çemen (çimen), çiçek, yaz, salkın (serin rüzgâr), yazı (ova), tofrağ (toprak), yafrağ (yaprak), bulut, yağın (yağmur), kuş, pupuş (ibibik), yir (yer), tört ana tang güzgüsi (dört taraftaki ufukların aynası), tolun ay, yağa, talğa (dalga), at, Ülker (Süreyya yıldızı), yeniş-yokuş, tağ (dağ), bulağ (çeşme), üleğ (çayır), küntoğar (doğu), künbatar (batı), kıımız gibi doğayla ilgili sözcüklere, barmağ (parmak), yüz, yürek, opka (ciğer), boyun, bil (bel), bileg (bilek), il (el), köñül, baş, çigin (omuz) gibi insan azaları, yuvuş (kalem), igne, ton (elbise), yastancağ (dayanak) gibi eşya isimlerine, büyük, uluğ, bayrı (kadim), biligli, birk-yumşaq (sert ve yumuşak), çup-çup (doğru dürüst), köp-köp (çok-çok), türkan-türkan (kırırım-kırırım), yağşı (iyi), yengi (yeni), örtülü, yalın, iski (eski), ıssık-savuk (sıcak ve soğuk), burunķı (eski, kadim) gibi sıfatlara, çok sayıda Türkçe fiillere de rastlanır. Hatta genelde Arapça ifade edilen dinî terimlerin bile bu yarlıkta Türkçe yer aldığına tanık oluyoruz. Allah yerine Uğan ve Uluğ Tengri, yedi kat cennet yerine ise “yeti ata köñül armanı” tabirlerinin kullanılması buna birer örnek olarak gösterilebilir.

Yarlıktaki Türkçe kelimelerin bir kısmı azıcık telaffuz farkıyla Oğuz lehçelerinin ve özellikle de Azerbaycan Türkçesinin de söz varlığına dâhil olmasına rağmen diğer kısmı tamamen Çağatay Türkçesine özgü kelimelerden ibarettir.

Belgede iki şahıs ismine (Hz. Süleyman ve Mirza Muhammed Şefi), iki coğrafi isme (Seba ve Çin) ve bir kavim ismine (Türk) rastlıyoruz. Ferman akıcı bir inşa üslubuna sahip olup, yer yer metin içi kafiye oluşturulmuştur. Belgeyi diplomatik bilimi açısından ele aldığımızda, aşağıdaki kısımlara ayırmamız mümkündür:

Besmelenin ardından yer alan temhid / temcid nitelikli 1. kısımda Allah'ın Kaçar saltanatına lütfettiği nimetler ve başarılar uzunca sıralanarak, bunların karşılığında şükredilmektedir. Yarlığın içeriğinden anlaşıldığı üzere Feth Ali Şah, Allah'ın

Namiq MUSALI

hükümlerini yerine getirmeyi, adaleti, refahı ve güvenliği temin etmeyi, uluslararası ilişkilerde ülkenin menfaatlerini layığıyla temsil etmeyi devletin esas vazifeleri olarak görür. Kaçar şahının yarlığını Osmanlı padişahlarının fermanları (Kütükoğlu, 1994: 100) ile karşılaştırdığımızda davet (temhid / temcid) kısmının söz konusu yarlıkta daha kapsamlı olduğu göze çarpar.

Yarlığın 2. kısmı nakil / iblağ kısmı olup, burada yarlığın verilmesini gerektiren sebepler açıklanmış, bir baş vezir (sadrazam) tayin edilme gerekliliğinin olduğu ve bu görevi üstlenecek kişinin sahip olması gereken özellikler ve yerine getirmesi gereken vazifeler sıralanmıştır. Bahsi geçen belgeye göre, sadaret makamını tutacak kişide bulunması gereken sıfatların başında başarılı bir kariyere, gerek sivil gerekse de askerî meselelerde deneyime sahip eski ve sadık bir hizmetkâr olması gelmektedir. Sadrazamın üstesinde olan görevler ise hükümdarın emirlerini yerine getirmekten, her ne kadar başarılı olursa olsun gevşememekten ve sorunları ince metotlarla çözmekten, orduyu iyi düzenlemekten, düşmanın planlarını bozmaktan, yeri geldiğinde diplomatik görüşmeler aracılığıyla, gerektiğinde de güç kullanmakla düşmanları ve asileri bertaraf etmekten, aldığı tedbirlerle ülkenin sosyal ve ekonomik gelişimini sağlamaktan ibarettir.

Emir / hüküm şeklindeki 3. kısımda Mirza Muhammed Şefi'nin üstün meziyetleri ifade edilerek, onun bu sebeplerden dolayı sadrazamlığa atandığına açıklık getirilmiştir. 4. kısım tekit / tehdit niteliğindedir. Burada sipehsâlârlar (kumandanlar), noyınlar, emirler, biglerbigiler, vâliler, hanlar, sultânlar ve başkağlar gibi üst düzey merkez ve taşra yöneticilerinin yanı sıra kâdîların örneğinde dinî makamların, bitigçilerin, bahşîların ve hazâneçilerin timsalinde sivil bürokrasinin, yasaıklıklar, çirigler, subaşîlar, korçular, yurtçular, ideçiler, susunçular, ahtaçular ve kuşçular gibi askerî makamların, şerifler (eşraf), ikküçiler ve ra'yyetler misalinde halkın bu karara itaat etmesinin gerektiğinin altı çizilmiş, yarlığın mazmununu çarpıtmanın dini bozmak kadar ağır bir suç olduğu konusunda uyarı yapılmıştır. Bu kısımda Mirza Muhammed Şefi'nin "bi'l-infirâd ve'l-istiklâl yarguçi-i küll ve vezîr-i divân-ı a'lâ" tayin edildiğine vurgu yapılmak suretiyle onun mevkiinin "vüzerâ-yı erba'a" reformu kapsamında oluşturulan diğer üç vezaret makamından daha yüksekte bulunduğu ve onun daha geniş bir yetki alanına sahip olduğuna işaret edilmek istendiği kanaatindeyiz.

Belgenin 5. kısmında ise tarih konulmuştur. Kaçar dönemi belgelerinin pek çoğunda On iki hayvanlı Türk takvimi kullanıldığı halde (İsfahâniyân vd., 1385: 29, 59, 68, 72, 83, 84, 110, 191, 408, 410, 462, 494, 495, 498) burada sadece Hicrî takvimle tarihlendirme yapılmıştır. Birçok Osmanlı padişah fermanlarından (Kütükoğlu, 1994: 113-115) farklı olarak, yarlığın sonunda tahrir mekânı belirtilmemiştir.

SONUÇ

Tarihî kaynaklar Kaçar hanedanının kendi Türklüğünün farkında olduğunu ve Türkçeyi himaye ettiğini göstermektedir. Bu dönemde Türkçe, saray ve ordunun konuşma dili olmakla beraber Farsçanın yanı sıra kısmen resmî yazı dili olarak da

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

kullanılmıştır. Bu makale kapsamında tarafımızca ortaya çıkarılan, tanıtılan ve değerlendirilen Feth Ali Şah yarlığı, bu konuya açıklık getiren önemli kanıtlardandır.

Sözünü ettiğimiz belge İran'da Türkçenin devlet yazı dili olarak işlev görmesi bağlamında iki açıdan dikkat çekmektedir. Evvela, bu evrak Türkçenin yaygın olarak kullanıldığı bir ülkenin hükümdarına (örneğin, Osmanlı sultanına veya Orta Asya hanlarına) gönderilmiş olan bir mektup değildir, Kaçar Devleti'nin iç işleriyle ilgili bir vesikadır. Bu husus, Türkçenin yazı dili olarak dış ilişkilerde pratik amaçlı kullanımının yanı sıra ülke dâhilinde fermanların verilmesinde de bu dilden yararlanıldığını ispatlamaktadır. İkincisi, Kaçar padişahının bu fermanı sadece devletin Türkçe konuşan vilayetlerine yönelik bir belge olmayıp, sadrazam gibi tüm ülkenin kaderiyle doğrudan bağlantılı olan ve her kesimi ilgilendiren üst düzey bir makama atamaya ilişkin olmasıyla da önem arz etmektedir.

Fars dili ve edebiyatının İran'ın coğrafi sınırlarını aşarak Anadolu ve Orta Asya'daki Türk muhitini etkilediği ve hatta Hindistan'a kadar yayıldığı bir dönemde Farsçanın vatanı olan İran'da Türkçenin yazı dili olarak kullanılması bir hayli önemlidir. Fakat Kaçar saltanatı boyunca Türkçenin devlet işlerinde kullanım alanının zaman ilerledikçe genişlediğini iddia edemeyiz. En azından Türkçe ferman yazma geleneğinin Feth Ali Şah'tan sonraki Kaçar şahları tarafından sürdürüldüğünü kanıtlayan vesikalara şimdilik rastlanmamıştır. Bunun yanı sıra Farsça şifahi iletişim dili olarak da Türkçenin yanı sıra zamanla kendi ağırlığını hissettirmeye başlıyor. Zira kaynaklarda Feth Ali Şah'ın sarayında neredeyse her zaman Türkçe konuşulduğu kayıtlıysa da, XIX. yüzyılın ikinci yarısına ve XX. yüzyılın başlarına ait kaynaklarda iki dilde (Türkçe ve Farsça) konuşmaların yapıldığı belirtilmektedir. Buna rağmen Türkçenin Farsça ile beraber devlet seviyesinde konuşma dili olarak kullanımının Kaçar döneminin sonlarına kadar devam ettiği ve bu hanedanın son padişahının bile kendi Türklüğünün bilincinde olduğu da bir gerçektir.

Feth Ali Şah'ın söz konusu yarlığının Çağatay Türkçesinde yazılmış olması, bu lehçenin Timurlular devrinde ve bilhassa Nevâyî ile beraber İran ve Azerbaycan sahalarında başlayan tesirinin XIX. yüzyıla kadar canlı bir şekilde sürdüğüne işaret etmektedir. Yarlıkta yer alan Türkçe ıstılahlar, Türk devletleri tarihindeki idari teşkilat terminolojisine katkılar sağlayabilecek niteliktedir.

Türkçe ile ilgili bu hususların yanı sıra yarlık, siyasi tarih açısından da dikkate değer bir ehemmiyet arz etmekte ve 1221 / 1806-1807 yılında üst düzey devlet yönetiminde yeni bir yapılandırma reformunu hayata geçiren Feth Ali Şah'ın bu bağlamda sadrazam tayin etmesini içermektedir. Gerek yarlığın yazarı Mirza Razî, gerekse de bu yarlıkla sadrazam makamına getirilen Mirza Şefi, Kaçar döneminin önemli devlet adamlarındandırlar. Ayrıca bu fermanın Feth Ali Şah'ın oğlu Alikulu Mirza'ya mahsus bir mecmua içinde bulunmuş olması da onun değerini gözler önüne seren hususlardandır.

Ancak ne vüzerâ-yı erba'a reformu, ne de sadarete atanan Mirza Muhammed Şefi'nin çabaları İran'ı düşmüş olduğu ağır durumdan çıkarmaya yetmedi. Ülke içindeki sosyal ve ekonomik sıkıntılar yetmiyormuş gibi, bir taraftan Rusya karşısında yenilgiye uğrayan Kaçar iktidarı diğer taraftan da Batılı emperyalist devletlerin etkisi

Namiq MUSALI

altında kalmaya başladı. Fakat tüm bunlara rağmen, Kaçar Devleti güçlü bir imparatorluğa dönüşemese de, olumsuz iç ve dış şartlar altında yüz yıldan fazla bir süre zarfında İran'ı yönetmeyi başardı ve İran tarihindeki son Türk hanedanı olarak tarihe ismini yazdırdı.

KAYNAKÇA:

- Aliyarov, Süleyman vd. (1989). *Azerbaycan Tarihi Üzre Kaynaklar*. Bakü: Azerbaycan Devlet Üniversitesi Neşriyatı.
- Ârînpûr, Yahyâ (1350). *Ez Sabâ tâ Nîmâ: Târîh-i 150 Sâle-i Edeb-i Fârsî*. I. c. Tahrân: İntişârât-ı Zevvâr.
- Astarâbâdî, Mîrzâ Mehdî Hân (1374). *Senglâh (Ferheng-i Türki be Fârsî ez sede-i devâzdehom-i hicri)*. Vîrâstâr: Rûşen Hiyâvî. Tahrân: Neşr-i Merkez.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat (2013). "Safevî Çağına Ait Üç Türkçe Mektup ve Değerlendirilmesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 53, Sayı: 2, s.411-420.
- Aytaş, Gıyasettin (2011). *Belgeler Işığında Şah İbrahim Veli Ocağı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları.
- Bacque-Grammont, Jean-Louis (1985). "Deux lettres de Murad Akkoyunlu (Études turco-safavides, VII)", *Journal Asiatique*, 273/1-2, p.163-182.
- Balcı, Mustafa (2017). "Finkesten Antlaşması ve Tarihî Bir Vesika Olarak Antlaşmanın Türkçe Metni", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15, s.7-28.
- Bérard, Victor (1910). *Révolutions de la Perse; les provinces, les peuples et le gouvernement du roi des rois*. Paris: Librairie Armand Colin.
- Bûhârî, Şeyh Süleyman Efendi (1298). *Lûgat-ı Çağâtâyî ve Türki-i Osmânî*. İstanbul: Mîhrân Matbaası.
- Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çete, Mehmet (2007). *Türkiye - İran İlişkileri (1919-1938)*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demirci, Jale (1998). "Nevayî'nin Azerbaycan Sahasına Etkisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 38, Sayı: 1-2, s.1-11.
- Digital Islamic Consultative Assembly Library (ICAL). http://dlib.ical.ir/faces/search/bibliographic/biblioFullView.jspx?_afPfm=13n3s828fd (02.12.2017)
- Diyanet İşleri Başkanlığı. Kur'an-ı Kerim Meali. <http://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf> (erişim tarihi: 26.01.2018)
- Donuk, Abdülkadir (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvanlar ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Drouville, Gaspard (1828). *Voyage en Perse, fait en 1812 et 1813*. Tome II. Paris: Chez Masson et Yonet.
- Efdalü'l-Mülk, Gulâm Hüseyin. *Kürrâsetü'l-Ma'î*. Telif tarihi: 1312 h. İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'ne mahsus yazma nüsha, No. 9452.

Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

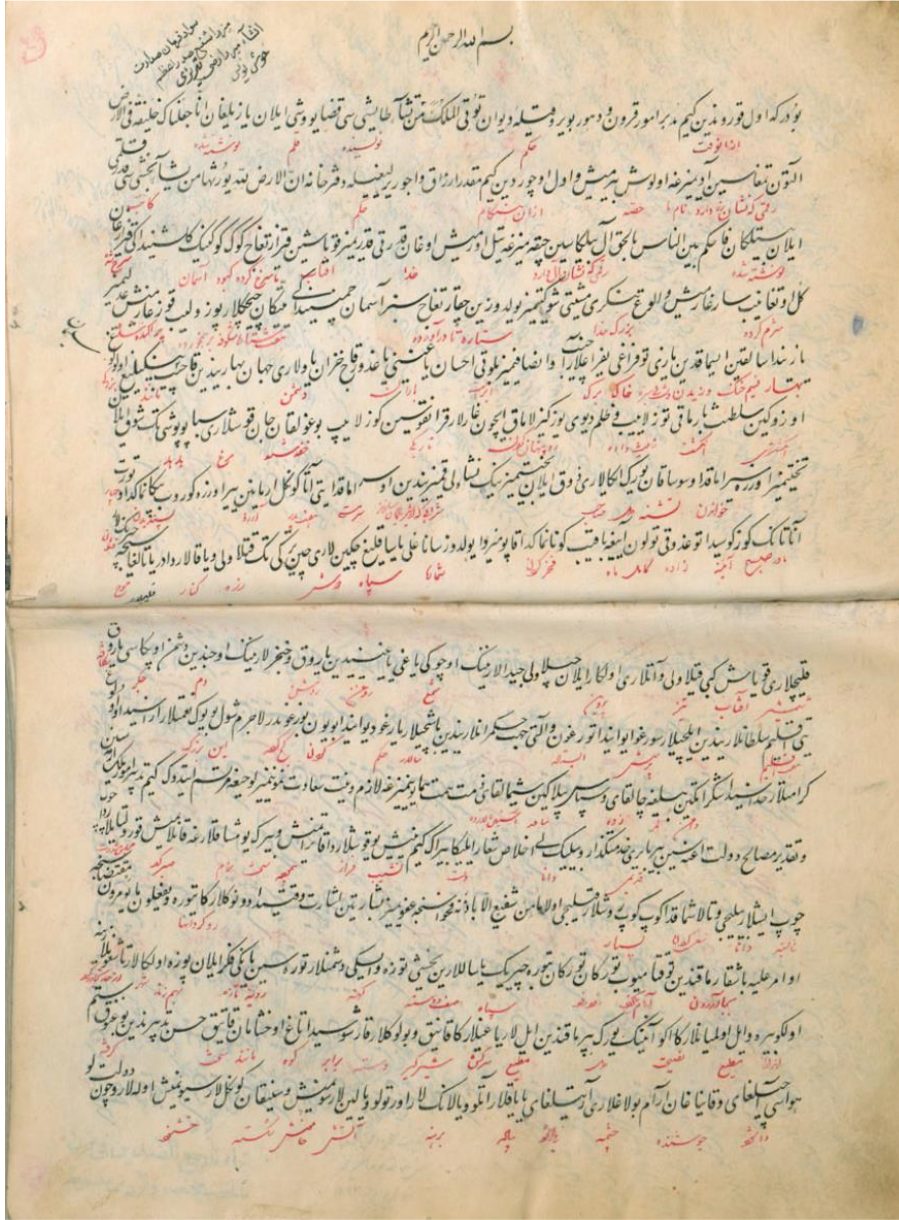
- Erdekânî, Hüseyin Mahbûbî (1374). *Çihil Sâl-ı Târîh-i İran (ta'likât ber el-Meâsîr ve'l-Âsâr der ahoâl-ı ricâl-ı devre-yü derbâr-ı Nâsrî)*. I. c. Be kûşîş-i Îrec Afşâr. Tahrân: İntişârât-ı Esâtîr.
- Fekete, Lajos (1936). "İran Şahlarının İki Türkçe Mektubu", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 5, s.269-277.
- Fekete, Lajos (1977). *Einführung in die persische Paläographie: 101 persische dokumente* (Aus dem Nachlass des Verfassers herausgegeben von György Hazai). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Güzeldir, Muharrem (2002). *Abuşka Lügati: Giriş - Metin - İndeks*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hasanzade, Tahire (2014). *XVIII-XIX. asır Afşarlar ve Kacarlar Devrinin Görkemli Azerbaycan Türkleri (Mehdi Bamdad'ın "Tarih-i Rical-i İran" eseri esasında)*. Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyatı.
- Heyet, Cevad (1376). *Azerbaycan Edebiyat Tarihine Bir Bakış*. I. c. Tahrân: Varlık Dergisi Yayını.
- Heyet, Rıza (2005). *XIX. Yüzyıldan Günümüze İran'da Türkçe Basın-Yayın Hayatı*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hidâyet, Rızâkulî Hân (1295). *Mecmaü'l-Füsahâ*. II. c. Tahrân: Çâp-ı Sengî.
- Hüseyinli, Ziver (2014). "Safevî Padişahlarının Türkçe Mektupları", *Filologiya Meseleleri*, No. 6, s.174-186.
- Jaubert, Pierre-Amédée (1821). *Voyage en Arménie et en Perse: fait dans les années 1805 et 1806*. Paris: Chez Pelicier et Nepveu.
- Jukovsky, Vasiliy Andreyeviç (1808). "O Persii", *Vestnik Yevropı*, Çast 40, No. 15, s.232-264.
- İlimli Usul, Dilber (2016). *İlhanlı Döneminde Uygurlar*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İ'timâdü's-Saltana, Marağalı Muhammed Hasan Hân (2009). *Hayrât-ı Hasân*. Fars dilinden tercüme eden, önsözün müellifi, göstericilerin ve kayıtların tertipçisi: Tahire Hasanzade. Bakü: Nurlan Neşriyatı.
- İ'timâdü's-Saltana, Muhammed Hasan Hân (1357). *Sadrü't-Tevârîh*. Tashîh, tahşiye, tevzîh ve fihristhâ ez Muhammed Müşîrî. Tahrân: İntişârât-ı Rûzbihi.
- İ'tizâdü's-Saltana, Alikulî Mîrzâ Fahrî Kacar (1379). *Dîvân*. Be kûşîş-i Ahmed Keremî. Tahrân: İntişârât-ı Mâ.
- İsfahâniyân, Kerîm vd. (1385). *Esnâd-ı Târîhî-i Hânedân-ı Gaffârî*. Tahrân: Bünyâd-ı Mevkûfât-ı Dr. Mahmûd Afşâr.
- Kâcâr, Feth Ali b. Kelbali. *Behcetü'l-Lügat*. Telif tarihi: 1277 h. İran Milli Kütüphanesi'ne mahsus yazma nüsha, No. 1336.
- Karadeniz, Yılmaz (2004). *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*. Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Komisyon (2010). *Arşiv Belgelerinde Osmanlı - İran İlişkileri*. I-II. c. Yayın Komisyonu Başkanı: Mustafa Budak. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

- Kotzebue, Moritz von (1825). *Reise nach Persien mit der russischkaiserlichen Gesandtschaft im Jahre 1817*. Wien: Kaulfuß und Krammer.
- Kunos, Ignaz (1902). *Sejx Sulejman Efendi's Çağatay-Osmanisches Wörterbuch*: Verkürzte und mit deutscher Übersetzung versehene Ausgabe. Busapest: A Magyar Néprajzi Társaság Keleti Szakosztályának Kiadányal.
- Kütükoğlu, Mubahat (1994). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Malik National Library and Museum Institution. <http://malekmuseum.org/artifact/search?txt=%D8%AA%D8%A8%D8%B1%DA%A9%DB%8C> (erişim tarihi: 21.11.2018).
- Mecmua, İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'ne mahsus yazma nüsha, No. 1453/15.
- Mecmua, Melik Milli Kütüphanesi'ne mahsus yazma nüsha, No. 1393.04.06151/109.
- Miandoab, Nasrin Zabeti (2010). *Muhammed bin 'Abdu's-Sabûr-ı Hôyî, Hulâsa-i Abbâsî (inceleme-çeviri-dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Muhammed Rıza ve Abdülcemil Nasîrî (1392). *Ferheng-i Nasîrî*. Be kûşîş-i Hasan Cevâdî ve Williem Floor. Tahrân: Kitâbhâne, Mûze ve Merkez-i Esnâd-ı Şûrâ-yı İslâmî (Tebriz: Aydın).
- Müstevfî, Abdullah (1384). *Şerh-i Zindegânî-i Men*. II. c. Tahrân: İntişârât-ı Zevvâr.
- Nâdir Mîrzâ (1360). *Târîh ü Coğrâfî-i Dârü's-Saltana-i Tebriz*. Bâ mukaddime-yü şerh ü ta'likât ü tanzim-i fihristhâ-yı lâzîm ez Muhammed Müşîrî. Tahrân: İntişârât-ı İkbâl.
- Nağiyeva, Cennethanım (2001). *Azerbaycan'da Nevâî*. Bakü: Tural-E Neşriyat Poligrafiya Müessesesi.
- Nâ'inî, Muhammed Ca'fer (1353). *Câmi'-i Ca'ferî*. Be kûşîş-i İrec Afşâr. Tahrân: Encümen-i Âsâr-ı Millî.
- Nezir Ali. *Lügat-i Çağatâyî*, İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'ne mahsus yazma nüsha, No. 9176.
- Ölmez, Zuhâl Kargı (1998). "Çağatayca Sözlükler", *Kebikeç*, Sayı: 6, s.137-144.
- Rahimi, Farhad (2018). "Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyası", *TEKE (Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi)*, Sayı: 7/1, s.69-104.
- Râvendî, Murtazâ (1386). *Târîh-i İctimâ'î-i İrân*. IV c. (bahş-ı evvel). Tahrân: İntişârât-ı Nigâh.
- Rumlu, Hasan Bey (1389). *Ahsenü't-Tevârîh*. Tashîh ve tahşîye: Abdülhüseyin Nevâyî. I. c. Tahrân: İntişârât-ı Esâtîr.
- Sâlâriyân, İsmail (1394). "Asl-ı Metn-i Ahdnâme-i Finkenîştayn be zebân-ı Türkî bâ Tesvir ü Tercüme", <http://salariyan.arzublog.com/post-63532.html> (makalenin online yayın tarihi: 6 Mordâd 1394 / 28 Temmuz 2015).
- Sîcânî, Mehdî Kerîmiyân ve Târomserî, Zehrâ Abdullâhî (1388). "Ma'rufî-i Mecmua-i Nüsah-ı Hattî be Zebân-ı Türkî-i Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı İslâmî", *Peyâm-ı Bahâristân*, devre-i 2, sâl-ı 1, şomâre-i 4, s.627-652.

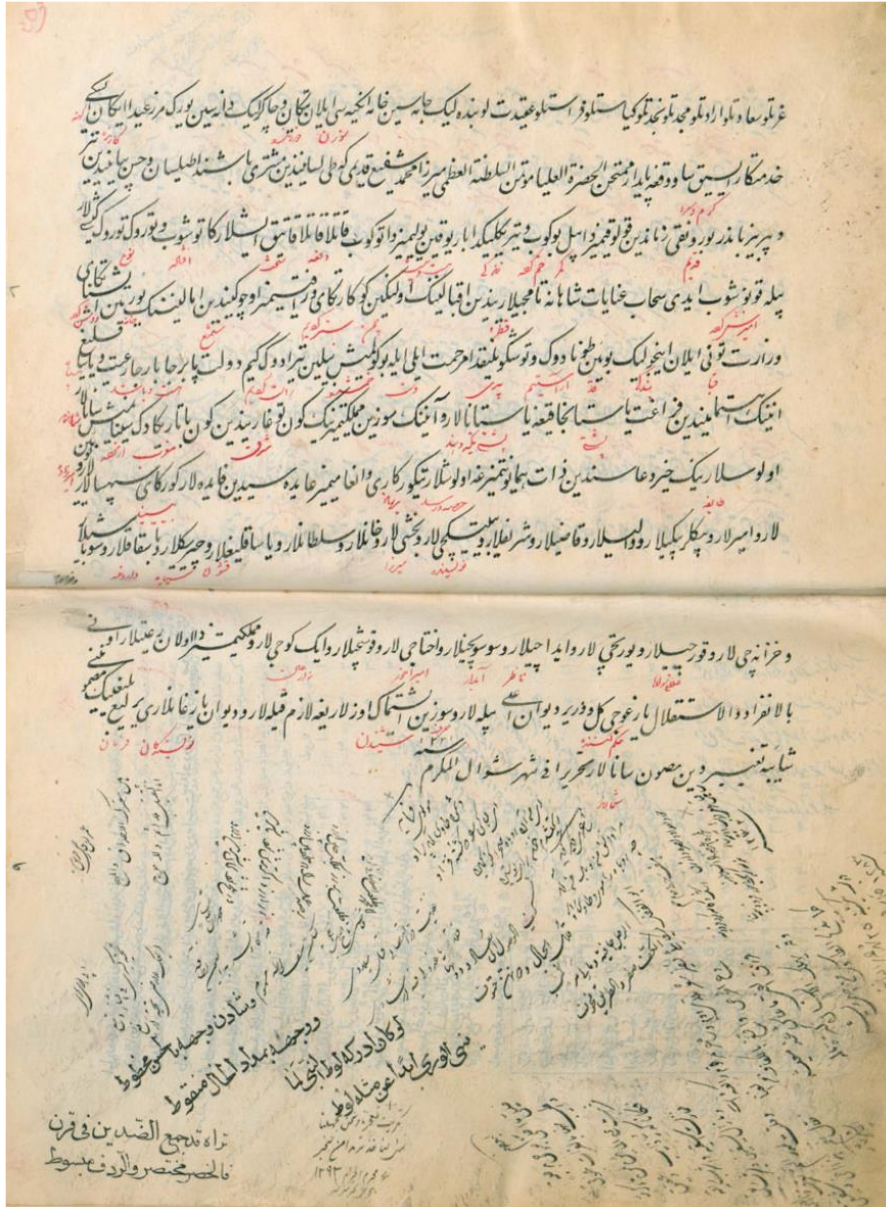
Feth Ali Şah Kaçar'ın Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Bir Yarlığı Üzerine

- Simnâni, Penâhî (1376). *Feth Ali Şâh Kâcâr: Sukût der Kâm-ı İsti'mâr*. Tahrân: İntişârât-ı Nümûne.
- Sipihîr, Abdü'l-Hüseyn Han (1386). *Yâddâştâ-yı Melikü'l-Müverrihîn ve Mirâtü'l-Vakâyi'-i Muzafferî*. Bâ tashihât ü tevzihât ü mukaddimehâ-yı Abdü'l-Hüseyn Nevâyî. I. c. Tahrân: Mirâs-ı Mektûb.
- Storey, Charles Ambrose (1972). *Persidskaya literatura: bio-bibliografiçeskiy obzor v tryox çastyax*. Perevel s angliyskogo, pererabotal i dopolnil Y. E. Bregel. Moskva: Glavnaya Redaksiya Vostoçnoy Literaturı.
- Sümer, Faruk (2013). *Oğuzlar (Türkmenler)*. Çev. Ramiz Asker. Bakü: TÜRKSOY.
- Sümer, Faruk (1992). *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sümer, Faruk (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*. I. c. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Sykes, Percy Molesworth (1915). *A History of Persia*. Vol. II. London: Macmillan and Co.
- Tâcbahş, Ahmed (1353). "Matlabî çend der bâre-i sefâret-i Muhammed Rıza Beg sefir-i Şâh Sultân Hüseyin be derbâr-ı Lui-i Çehârdehom", *Berresihâ-yı Târihî*, No. 53, s.15-46.
- Tahrânî, Mîrzâ Mehdî Nevvâb (1376). *Destûrû'l-A'kâb* (risâle-i intikâdî ve siyâsî ez evâil-i asr-ı Kâcâr). Tahrân: Neşr-i Târih-i İrân.
- Tebrîzî**, Muhammed b. Hüseyin. *Lügatnâme-i Târih-i Cihângüşâ-yı Cüveynî*. Telif tarihi: 1317 h. İran İslâmî Şûrâ Meclisi Kütüphanesi'ne mahsus yazma nüsha, No. 9311, v.249a-261a.
- Terbiyet, Muhammed Ali (1314). *Dânişmendân-ı Azerbaycan*. Tahrân: Matbaa-i Meclis.
- Thúry, Józseftöl (1903). A "Behdset-ül-lügat" czímú csagatáj szótár. Budapest: Kiadja A Magyar Tudományos Akadémia.
- Velyaminov-Zernov, Vladimir (1868). *Slovar djagataysko-turetskiy*. St. Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Yazıcı, Tahsin (1995). "Feth Ali Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 12, İstanbul, s.451-452.
- Yılmaz, Selçuk (2016). M. Pavet De Courteille'nin "*Dictionnaire Turk-Oriental*" Adlı Sözlüğünün Türkiye Türkçesine Çevirisi ve Leksikolojik İncelemesi. Yüksek Lisans Tezi. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zerinezade, Hasan (1962). *Fars Dilinde Azerbaycan Sözlere (Safevî Devri)*. Bakü: İlimler Akademisi Neşriyatı.

Namiq MUSALI

EK 2: Feth Ali Şah'ın Şevval 1221 tarihli yarlığı
(Melik Milli Ktp., No. 1393.04.06151/109)

